

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

Г. Д. Санжеев: Сравнительная грамматика монгольских языков

(A mongol nyelvek összehasonlító nyelvtana). Изд. Ак. Наук СССР. Т. I (Москва 1953), 240 l.

A szerző nagy és nem könnyű feladat elvégzését vállalta magára, amikor a mongol nyelvek összehasonlító nyelvtanának a megírására vállalkozott. A nehézségekkel ő maga is tisztában volt és azokat a következőkben jelölte meg:

1. Az összehasonlító-történeti módszer komoly hiányosságai.

2. A mongol nyelvek és nyelvjárások — köztük a régi írott nyelv is — nincsenek kellően kikutatva, egyesek közülük meg éppen teljességgel ismeretleneknek tekintendők.

Ezeket a nehézségeket, amelyekhez másokat is csatolhatnánk, eddig is jól ismerjük. A szerző érdeme annál nagyobb, mert nem torpant meg előttük és vállalta azt, amihez másnak nem volt bátorsága: az úttörés hálátlan, de mindennél jelentősebb munkájával járó, elkerülhetetlen tévedéseket is. Mélységesen igazságtalan volna éppen ezért az, aki elsősorban, vagy éppen kizárólag ilyen tévedéseket keresne e könyvben és azok alapján próbálná meghatározni a Сравнительная грамматика монгольских языков értékét, hiszen ez az első olyan mű, amely a mongol nyelvészet valamennyi lényeges kérdését ilyen széles perspektívában tárgyalja.

G. D. SZANZSEJEV könyve tartalmazza mindazokat a leglényegesebb eredményeket — közülük nem egy éppen az ő nevéhez fűződik —, amelyeket a korábbi mongolisztikai mutatók elértek. Mégis, súlyos tévedés volna azt hinni, hogy egyszerű összefoglalással van dolgunk. Nem beszélve arról, hogy a régebb óta ismert részleteredmények a nagy összefüggésbe beállítva egészen új értelmet nyertek, számos kérdés itt vetődik fel először határozott formában.

A szerző saját művét fogyatékoságainak tudatában szerényen „előzetes”-nek tekinti. A recenzens egyetért a szerzővel abban, hogy a könyvet ő is „előzetes”-nek tartja, de egészen más indokolással. Valamely tudomány történetében, így a miénkben is, az „előzetes” meghatározás csak a valóban nagy műveket illeti meg, azokat, amelyek a tudományos kutatásokat új eredményeikkel, gazdag szempontjaikkal olyan mértékben meggyorsítják, nyomukban annyi új eredmény születik meg, hogy — idő előtt elavulnak. Ebben az értelemben mi is „előzetesnek” tekintjük a Сравнительная грамматика монгольских языков most megjelent I. kötetét.

Az előttünk fekvő művel a mongol nyelvészeti kutatások egy szakasza — az első szintézisig tartó szakasz — lezárult. Még a legbővebbre szabott recenzió keretében is lehetetlen volna mindazoknak a kérdéseknek a taglalása, amelyekben — kutatásaink mai fokán — teljes mértékben egyetértünk a szerzővel. De azt hisszük, amúgy sem ez a feladatunk. Úgy véljük, a mongol nyelvészeti kutatásoknak ama új, soron következő feladataival kell foglalkoznunk, amelyeket SZANZSEJEV könyve vet fel.

Alább következő megjegyzéseink két csoportra oszlanak: egyrésztük elvi jellegű, másrésztük részletkérdéseket tesz szövé, hasonló esetek megvilágításának a szándékával.

Az első kérdés, amelyet felvetnénk, nem könnyű, de úgy gondoljuk, hiba volna kitérni előle: hogyan alkalmazzuk helyesen az összehasonlító-történeti módszert a mongol összehasonlító nyelvészetben? B. A. SZEREBRENNYIKOV széles anyagra támaszkodó tanulmányában¹ megszővegezett általános megállapításainak persze ezúttal is jó hasznát

¹Б. А. Серебренников, К вопросу о недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании: Изд. Ак. Наук СССР, IX (1950), 177—185.

vesszük; a magunk speciális belső problémáinak legnagyobb részét azonban a magunk mongol anyaga alapján, magunknak kell megoldanunk.

A helyes módszer alkalmazásának legnagyobb akadályai kétségtelenül az altaisztikában mutatkoznak meg. Az összehasonlító-történeti módszer az indoeurópai nyelvek összetartozásának, rokonságának kutatása során alakult ki. Korábbi sikereinek kulcsa az volt, hogy a kutatótt nyelveknek igen széles hálózata állott rendelkezésre, és hogy e nyelvek közül igen soknak terjedelmes emlékei maradtak fenn régi, időszámításunk előtti korokból. Ezzel szemben az altaji nyelvek hálózata olyan szegényes, hogy hálózatnak is alig nevezhető: mindössze három ágból áll. Ennél semmivel sem kedvezőbb az egyes ágak nyelvelmékeinek a kérdése sem. A legrégebb fennmaradt összefüggő szövege-mlékek kora ugyanis a következő: török i. sz. VII—VIII. század, mongol XIII. sz., mandzsú-tunguz XVI—XVII. sz. Az egyes ágak szórványosan fennmaradt glosszái az előbbieknél valamivel régebbiek. A kutatások szempontjából azonban e glosszáknak döntő jelentőségük nincs, részben azért, mert aránylag igen kis számúak, részben pedig azért, mert a fennmaradt szövege-mlékekkel szemben nem mutatnak lényegesen korábbi nyelvállapotra.

Hasonló körülmények között vajon elérte volna-e az indoeurópai nyelvészet eddigi eredményeit? Aligha. Nagyon valószínű, hogy ilyen mostoha körülmények között maga az összehasonlító-történeti módszer sem alakulhatott volna ki. Ha pedig mégis igen, lényegesen messzebbre semmi esetre sem jutottak volna a segítségével az indoeurópai nyelvészetben, mint ahol mi ma az altaisztikában tartunk: az ún. altaji nyelvek rokonsága nagyon valószínű hipotézis, amelyet ez idő szerint mindnyájan elfogadunk, de mégis csak hipotézis, amely kielégítő módon tudományosan igazolva nincsen. Valóban, G. J. RAMSTEDT érdemes posthumus könyvének² megjelenése után is még mindig messze vagyunk attól, hogy az altaji nyelvek rokonsága az olyan kifogástalanul igazolt tudományos tételek közé legyen sorolható, mint pl. a finnugor nyelvek rokonsága, vagy ez utóbbi nyelvek összetartozása a számojéd nyelvekkel.

Ennek ellenére mégis ragaszkodunk kell az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásához a nyelv-tudomány e területén, mert segítségével, kizárólag ennek segítségével oldhatók meg bizonyos alapvető problémák. Remélni lehet, hogy a ma fennálló objektív nehézségek tekintetében is valami enyhülés következik be előbb vagy utóbb. A ma élő altaji nyelvek kutatása terén — a még mindig meglévő komoly hiányosságok mellett — lényegesen kedvezőbb a helyzet ma, mint néhány évtizeddel azelőtt. Elegendő, ha most csak a szovjet kutatók által feltárt hatalmas mennyiségű élő nyelvi anyagra utalunk, ennek jelentősége egyes, korábban csaknem teljesen elhanyagolt területeken, mint például a mandzsú-tunguz nyelvek területén, különösen felbecsülhetetlen. Jelen-tősen előbbre jutottunk az egyes nyelvek igen elhanyagolt emlékeinek a feldolgozásában is; az ezen a téren ma is folyó pezsgő munka különösen gazdag eredményeket ígér. Ha pedig bizonyos nyelvtörténeti kutatások is eredménnyel járnak, akkor reményünk van arra, hogy belátható időn belül sikerül módosítanunk az egyes nyelvek legrégebb emlékeinek mai kronológiáját is. Pontosabban ez annyit jelentene, hogy a mandzsú-tunguz nyelvek legrégebb szöveg-emlékei a jelenlegi XVI—XVII. sz. helyett a XII. sz.-tól, a mongol nyelvek ugyanilyen emlékei pedig a XIII. sz. helyett a X. sz.-tól kezdve állnak majd a kutatás rendelkezésére. Konkrétan, a dzsürcsen (dzsürési) és a kitaj nyelvek megfajtatlan és feldolgozatlan emlékeiről van szó. Az összehasonlító nyelvészeti kutatások szempontjából nem annyira a mutatkozó kronológiai különbség a döntő, hanem sokkal inkább az, hogy az említett nyelvek a ma ismert legrégebb emlékek nyelvi állapotánál lényegesen régiebb állapotot mutatnak.

De bármennyire is jelentősek e kutatások, a leglényegesebb kérdésben, az altaji nyelvek rokonságának a bebizonyításában, ezektől döntő fordulatot aligha várhatunk. A döntő fordulatot csak az hozhatja meg, ha sikerül kiküszöbölnünk egy súlyos módszertani hibát, amelyről korábban nem igen esett szó.

Az altaisztikában ugyanis az összehasonlító-történeti módszernek az általánosan ismert nehézségeken kívül még egy igen súlyos nehézséggel kell számolnia.

Az egyes altaji nyelvek az alapnyelvből való kiválásuk után korántsem úgy folytatták további életüket, hogy egymással többé ne kerültek volna érintkezésbe. Ellenkezőleg, az ezeket a nyelveket beszélő törzsek és népek a legrégebb időtől fogva számos alkalommal kerültek egymással hosszantartó, intenzív érintkezésbe. Ezek az érintkezések természetesen nyomot hagytak az egyes nyelvek szókészletében és nyelv-

² G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II. Formenlehre: MSFOu. 104. 2, Helsinki 1952.

tani szerkezetében; is. Az érintkezések egy részét nem szükséges hipotézisek útján kikövetkeztetnünk; írásos, legtöbbször kínai nyelvű források sokszor részletekbe menő alapossggal tájékoztatnak róluk. Kutatásaink mai állása szerint úgy látjuk, hogy első-sorban mélyreható és megismétlődő érintkezésekkel kell számolnunk egyes török és mongol törzsek, népek és nyelvek, másrészt bizonyos mongol és mandzsu-tunguz törzsek, népek és nyelvek között. A kérdés részletes taglalásába itt nem bocsátkozhatunk, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az újabbban előtérbe került kitaj és dzsüresen (dzsüresi) nyelvnek e kapcsolatok felderítésében igen nagy a jelentősége.

Nem kétséges, hogy altaji összehasonlító nyelvészeti kutatásainkban csak arra a nyelvi anyagra támaszkodhatunk, amely az egyes nyelvekben az altaji alapnyelv közvetlen folytatásának tekinthető.

A mongol összehasonlító nyelvészet terén bizonyos vonatkozásban az előbbinél előnyösebb körülmények között alkalmazhatjuk az összehasonlító-történeti módszert.

Mindenekelőtt a mongol nyelvek összetartozásának az igazolására nincs szükség pragmatikus bizonyításra; alapszókészletének, grammatikai rendszerének azonossága a bizonyítás minimális szükségessége nélkül is evidens. Helyesen jellemzi a szerző a mongol nyelvek egymáshoz való viszonyát azzal a hasonlattal, hogy a mongolul beszélők, egyes kivételeket (pl. monguor, mongol) nem tekintve, éppúgy megértik egymást, mint ahogy az oroszok, fehér-oroszok és ukránok megértik egymás beszédét.

A mongol nyelvek hálózata is gazdagabb. A szerző hat csoportra osztja a ma élő mongol nyelveket: mogol (Afganisztánban), kukunori mongol (monguor, sera-jögur, sarajgol stb.), dahúr, ojrát, burját és a tulajdonképpeni mongol. A recensens korábban a mai mongol nyelvek egy részének feltáratlansága miatt nem kísérelte meg a mongol nyelvek osztályozását, helyette ideiglenesen az egyes nyelvek geográfiai rendben való felsorolásukra szorítkozott. A szerző szempontjai annyira világosak, érvei annyira meggyőzők, hogy felosztását minden további vita nélkül a magunkévé tehetjük, annál is inkább, mert az eddig nem kielégítően leírt, vagy teljesen ismeretlen mongol nyelvek és nyelvjárások feldolgozása, ill. feltárása az eddig megadott kereteket lényegesen nem módosíthatja.

Bár egyes mongol nyelvek kialakulásához számos eddig fel nem derített probléma fűződik, fejlődésüknek a dzszingiszidák birodalmának bomlása óta eltelt korszaka nem kapcsolatos olyan súlyos kérdésekkel, mint amilyenekről fentebb szóltunk.

Ami a következő feladatokat illeti, azok közül feltétlenül kiemelni a mai külön nyelvek, korábbi nyelvjárások története kutatásának a szükségességét. Kétségtelen, az ilyen kutatások nem kis akadályokba ütköznek. Szórványosan, rendszertelenül eddig is ismeretes volt e téren egy és más. Eddig is tudtuk, hogy pl. az ojrát helyesírás megőrzött — a diftongusok jelölésében — olyan régiességeket, amelyek a XVII. sz. első felének nyelvi állapotára utalnak; ezek vallomását a szerző — igen helyesen — jelen művében is felhasználja. Meg kellene tüzetesen vizsgálni, vajon valóban vannak-e olyan *sojombo* írással írott művek, melyek, ha szórványosan is, khalkha nyelvjárásai sajátosságokat mutatnak.³ Már VLAGYIMIROV rámutatott arra, hogy számos XVIII. sz.-i mongol írásos irodalmi műben belső-mongóliai nyelvjárásai sajátosságok fedezhetők fel. A történeti dialektológiai kutatásoknak perze még sok egyéb más eszköz is rendelkezésére áll. E kutatások eredményeit hiba volna lekicsinyelni azzal, hogy azoknál lényegesen tovább juthatunk az írott mongol vitathatatlanul régibb emlékeinek a segítségével.

A dialektikus, sőt dialektusok problémájával — nézetünk szerint — már a ma ismert legrégebb emlékekben is számolnunk kell, sőt teljes élességgel jelentkezik ez a probléma magának a mongol írásbeliségnek a bevezetése kapcsán is.

A mongol írásbeliség bevezetésére, valamint az azzal szervesen összefüggő régi írott nyelvre vonatkozó kutatások terén ma sem jutottunk lényegesen előbbre, mint amennyire VLAGYIMIROV úttörő kezdeményezései vezettek. Az eddigi eredmények egyetlen tételben összegezhetők, mint arra a szerző is nyomatékosan rámutat: a mongolok nemcsak az írást kapták készen, hanem magát az írásbeliséget is. Ennek az írásbeliségnek közvetlen forrását ez idő szerint nem ismerjük. A legfőbb nehézség abban van, hogy a régi írott nyelv olyan nyelvi, pontosabban nyelvjárásai sajátosságokat tartalmaz, amelyeket semmilyen ma élő mongol nyelv vagy nyelvjárás segítségével megmagyarázni nem lehet. (Itt fájdalmasan érezzük a történeti dialektológiai kutatások hiányát.) E nyelvjárásai kritériumok közül különösen az a csoport állít bennünket megoldhatatlan problémák elé, amelyet a *kümün*, *keme*- stb. példákkal jellemezhetünk.

³ RINTSCHEN, Zwei unbekannte mongolische Alphabete aus dem XVII. Jahrhundert: Acta Orient. Hung. II (1952), 63—71.

Ez alapvető nehézségek miatt a régi írott nyelv eredetét, hogy úgy mondjuk, idegenben szokás keresni; az eddigi kutatók elsősorban a najmanokra és a kereitekre gondoltak. A szerző jól látja, hogy mindez csak pusztá feltevés: írásos emlék egyik nép nyelvéből sem maradt fenn. A najmanok mellett szólna az, hogy a történeti hagyomány szerint Dzsingisz kán tőlük szerzett volna magának egy „kancellár”-t, *Ta-ta tonga*-t. A dolog azonban korántsem magától értetődő, hiszen jól tudjuk, hogy a najmanok Dzsingisz kán idejében még beszélték korábbi török nyelvüket is. Igen érdekes, hogy a Mongolok Titkos Történetében a najman hely- és személynévek túlnyomórészt török eredetűek. Amennyiben mégis feltennénk, hogy *Ta-ta tonga* közvetítette volna a régi írott nyelvet a mongolokhoz, nyomban felmerül a kérdés, hogy akkor hogyan és honnan került az a najmanokhoz. A kereit hipotézis sem lehetetlen, sőt az előbbinél valamivel valószínűbb is. A feltevésnek olyan „tárgyi” alapja nincs, mint amilyent a najman kancellár jelenthetne. Azonban tény az, hogy Dzsingisz kán birodalma megszervezése, belső berendezése kérdéseiben nem egy esetben kereit példákra támaszkodott, mint az egy-két esetben a Mongolok Titkos Történetéből is megállapítható. A legújabb kutatások egy újabb lehetőség felvetésére is módot adnak. Nem gondolhatunk-e arra, hogy a régi írott nyelv a kitajoktól származik? Ennek a megfontolásnak az indokairól alább szólnunk; annyi bizonyos, hogy e kérdés eldöntése, pozitív vagy negatív irányban, a lehetőségek határain belül van.

Szólnunk kell a mongol összehasonlító-történeti kutatásoknak egy olyan módszertani kérdéséről, amelynek felvetése első tekintetre nyitott kapu döntésének tűnik fel. A korábban nem egyszer követett gyakorlat azt mutatja, hogy korántsem az, és igenis szükség van e módszertani elv tisztázására.

A mai mongol nyelvek és nyelvjárások történeti fejlődés produktumai, és egymáshoz való viszonyukban is csak úgy értelmezhetők helyesen, ha azt a történeti előzményt tartjuk szem előtt, amelyből a mai nyelvállapot létrejött. Mi ez az előzmény? A „régí” mongol? Éppen itt van a kérdés lényege.

A mongol nyelvet feltehető rokonaitól — vagyük példának most csak a törököt — alapszókészlet és nyelvtani szerkezet tekintetében ma alapvető különbségek választják el. Feltéve azt, hogy valamikor ezek a rokon nyelvek együtt éltek — ezt a feltevést minden altajista megengedhetőnek tartja —, e különbségek nem voltak meg, ill. a szétválást megelőző korszakban afféle nyelvjárási különbségek formájában jelentkeztek csak. A török és mongol nyelvek közt ma mutatkozó igen jelentős különbségek persze nem úgy jöttek létre, hogy csak a törökben következtek volna be igen mélyreható változások a történeti fejlődés során. Ez annyit jelent, hogy viszonylag hatalmasnak mondható az a változás is, amely a legrégebb, önálló életet élni kezdő mongol nyelvet elválasztja a mongol nyelvről ma ismert legrégebb, XIII. sz.-i állapotától. Ez az óriási változás nem máról holnapra, robbanásszerűen ment végbe, hanem hosszú időn keresztül, lassú, fokozatos fejlődés útján.

Mennyi ideig tarthatott a mongol nyelv XIII. sz.-t megelőző fejlődése? Természetesen még csak megközelítő pontossággal sem tudjuk ezt az időt meghatározni. De ha figyelembe vesszük, hogy a török nyelv VII—VIII. sz.-i alakjában viszonylag milyen közel áll a mai törökhöz, ill. milyen messze áll a XIII. sz.-i mongoltól, akkor a leghatározottabban el kell utasítanunk egyes turkológusoknak és mongolistáknak azt a feltevését, amely szerint időszámításunk előtt egy-két évszázaddal még nem kezdte volna meg külön életét sem a török, sem a mongol, hanem mind a ketten még az altaji alapnyelv részei lettek volna.

Mindenképpen világos tehát, hogy hatalmas időt ölel fel a mongol nyelv életének, fejlődésének az a korszaka, melynek felső határát a rokon nyelvektől való kiválással jelölhetjük meg, alsó határát pedig a XIII. sz.-t megelőző századokra tehetjük. Mit ismerünk e két határ közé eső fejlődésből? Ma alig valamit. Azaz hogy e nagy időtartamnak két szakaszára mégis csak tudunk bizonyos következtetéseket tenni, éppen az összehasonlító-történeti módszer segítségével.

Az egyik közülük a mongol nyelv életének első, legrégebb korszaka. Ezt a feltehető legrégebb mongol nyelvet nevezzük, mondjuk, protomongolnak; a terminológiának ezúttal csak relatív, tájékoztató szerepet szánunk, felette vitatkozni felesleges, el tudunk helyette képzelni mást, megfelelőbbet is. A másik a mongol nyelv fejlődésének az a korszaka, amely a mai forrás-eszközainkkel elérhető legrégebb korszakot közvetlenül megelőzte. Ez utóbbit nevezzük, például, ómongolnak; ebben az esetben persze a régi írott nyelvet is a közép-mongolba kell sorolnunk.

Mármint a protomongolt egyfelől a rokon nyelvek, másfelől az ómongol által nyújtott tanulságok segítségével tudjuk feltevéseinkkel valamennyire megközelíteni. Ha azonban figyelembe vesszük az altaji összehasonlító-történeti nyelvészet jelenlegi

állapotát, illetőleg azt, hogy mennyire kevés és labilis az, amit ez a tudomány ma nyújthat, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a fenti értelemben vett ómongol rendszeres kutatása terén eddig korántsem értünk el olyan eredményeket, amilyenekre szükségünk volna, akkor nem lepődünk meg azon, hogy a protomongolról ma még csak meglehetősen homályos elgondolásaink vannak, s egyelőre szó sem lehet arról, hogy róla valamennyire is összefüggő képet rajzoljunk magunknak.

Az ómongolt illetően lényegesen kedvezőbb a helyzet, legalább is elvben. Bizonyos nehézségek, ill. tisztázásra szoruló módszertani kérdések itt is akadnak.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a kikövetkeztetett nyelvi tények, az ún. csillagos alakok — csak meglehetősen durva megközelítések, amelyek nem tudják mindig nyomon követni a különböző okokra visszavezethető eltérő fejlődéseket. Ha azonban ezzel a ténnyel állandóan számolunk, és kikövetkeztetéseinket nem kezeljük dogmatikusan, különösen pedig ha nem tévesztjük szem elől, hogy a nyelvet nem vizsgálhatjuk sohasem a tértől és időtől függetlenül, az azt hordozó nép történetétől elszakítva, valami metafizikus mozdulatlanságban, akkor aligha fogunk letérni a kutatásainkban követendő helyes útról.

A mongol nyelvnek ma ismert legrégibb emlékei a XIII. sz.-ból származnak. Ügyelnünk kell arra, hogy ezt a dátumot ne értelmezzük gépiesen. Nem lehet ugyanis vitás, hogy a mongol nyelvnek ezekben az emlékekben rögzített állapota nincs szorosan a XIII. sz.-hoz kötve még kezdeteiben sem, pontosabban, lényegében ugyanezzel a nyelvállapottal — természetesen a nyelvemlékek nyelvjárásában — egy-két évszázaddal előbb is számolnunk lehet, sőt számolnunk kell.

Van még egy igen fontos kérdés, amelynek a mongol öszsehasonlító-történeti nyelvészetben különös figyelmet kell szentelnünk. Kutatásainkat ugyanis kétféle szempont vezérelheti. Vagy arra törekszünk, hogy a modern és a ma elérhető régi nyelvi anyag alapján megkíséréljük annak a korábbi nyelvállapotnak a rekonstruálását, amelyből a mai állapot keletkezett (ascendens eljárás), vagy pedig a feltehető, esetleg gyakorlatilag ismert korábbi nyelvállapotból próbáljuk megmagyarázni a mai állapotot (descendens eljárás). Köztudomású, hogy az utóbbi eljárás csak ritkábban alkalmazható mesterséges beavatkozás nélkül, de ilyen például a román nyelvészet, ahol a latin, ill. vulgáris latin ismerete ezt az eljárást nemcsak lehetővé teszi, hanem valósággal rákényszeríti a nyelvészre. Mindazonáltal azt hisszük, aligha járnánk el helyesen, ha a két módszert mereven elválasztanánk egymástól. A helyes nyilvánvalóan az, hogy a két irányú szemléletet, megfelelő józan kritikával dialektikus egységben kezeljük. Ezt a helyes módszert követi művében a szerző is.

Ami magának a műnek felépítését, szerkezetét illeti, az világos, áttekinthető. Előadasmódja könnyed és élvezetes (amennyire ezt egy idegen meg tudja állapítani); a könyv mindenestre elejétől végéig érdekes, sőt izgalmas olvasmány, még ott is, még akkor is, amikor ellentmondást hív ki. Számos erénye alapján az egyetemen mongolista hallgatóinktól a műnek, mint ajánlott kézikönyvnek az ismeretét megkívánjuk.

A mű teljessége érdekében nézetünk szerint helyes lett volna felvenni egy rövid fejezetet vagy szakaszt, amely röviden tájékoztatta volna az olvasót a mongol nyelv feltehető rokonairól és az altaisztika mai állásáról, ugyanúgy, mint azt VLAGYIMIROV is megtette klasszikus munkájában.⁴ Erre annál is inkább szükség lett volna, mert hiszen a szerző számos problémával kapcsolatban utal az altaji összefüggésekre, olykor meg éppen önálló kisebb fejezeteket szentel az ilyen kérdéseknek. Abban viszont egyetértünk a szerzővel, aki maga is egyike az altaisztika megbecsült és eredményes művelőinek, hogy az altaji összefüggéseket nem tárgyalta nagyobb terjedelemben. Az altaisztika mai állása mellett ez aligha volna lehetséges. Az ilyen természetű vizsgálatokra természetesen szükség van, azonban azok a könyv jelenlegi kereteibe nem illeszthetők bele.

Hasonlóképpen szívesen olvasnánk — a következő kiadásban — egy másik, az előbbinél valamivel terjedelmesebb fejezetet a mongol nyelvek korábbi életéről.

A mongol nyelv természetesen nem Dzsingisz kán felléptével kezdődik. Ezt a szerző is érzékelteti, több alkalommal is, hiszen olyan táblázatokat közöl (pl. 94., 100. l.), ahol egyes jelenségeket — hipotézisek formájában — egészen a VII. sz.-ig vezet vissza. A kérdésnek azonban nemcsak teoretikus része van.

Mindenestre hasznos megemlíteni, hogy egyes kutatók szerint mongol nyelvet beszéltek a zsuán-zsuán-ok, a pannóniai avarok egyrésze és az eftaliták. Ezek a nézetek egyelőre csak feltevések, az alapul szolgáló nyelvi anyag igen csekély, de feltétlenül figyelmet érdemelnek, még pedig két okból is. Ezeknek a régi, kihalt népeknek nyelvi

⁴ Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, Ленинград 1929, 44.

hovatartozóságát csak nyelvészek határozhatják meg; másfelől, elméleti alapon is világos, hogy Dzsingisz kán korát megelőzően már más törzsek és népek is beszéltek mongolul, olyanok is, amelyeknek nem mongol volt a nevük.

Gyakorlatilag is nagy figyelmet érdemel az, hogy a Bajkáltól délre, a Kxingan hegységtől keletre, le egészen a Liao-tung-ig, a mongol nyelvet beszélő törzseknek egész sora élt, az írásos források alapján kimutathatóan időszámításunk első századaitól kezdve. Mint ismeretes, az imént vázolt területen élő *tung-hu* nép, melyet korábban tévesen a tunguzokkal azonosítottak, a hiung-nu-ktől elszenvedett vereség után két részre szakadt: a wu-huan-okra és a sien-pi-kre. Ez utóbbiakról időszámításunk szerint 45-től kezdve tartalmaznak részletesebb értesítéseket a kínai források. Közülük váltak ki egyfelől a hi-k⁵ és a kitajok, másfelől, valamivel később az azsa ág, amelyet a kínaiak *t'u-yü-hun*, a tibetiek *'aza-a* néven emlegetnek.

Ez utóbbiak a Liao folyó vidékéről előbb Észak-Kanszuba (250 körül), majd később, a IV. sz.-ban a Kukunor vidékére költöztek, ott megtelepedtek és önálló birodalmat alapítottak, melynek 663-ban a tibetiek vetettek véget. A kitajokról 406-tól kezdve beszélnek a kínai történetírók, és később egyre részletesebb értesítéseket nyújtanak róluk. A kitajok a X. sz.-ban elfoglalják Észak-Kínát és ott 907—1125-ig Liao dinasztia néven uralkodnak. Ugyanakkor tudomásunk van arról is, hogy a sien-pi törzseknek volt egy északi csoportja is, amely a Bajkál tótól délre, a mai Mongol Népköztársaság északkeleti, a vele szomszédos Északkelet-Kína határos területein élt. Ezeknek a törzseknek a szövetségét *ši-wei* néven ismerik a T'ang-dinasztia korától (VII—X. sz.) fogva a kínai források.

Ami mármost a kérdés nyelvészeti oldalát illeti, a kínai források legismertebb sien-pi glosszáit nem régiben összegyűjtötte egy kínai tudós.⁶ Sajnos, használható nyelvészeti feldolgozásuk a mai napig nem történt meg; a glosszák jelentősége a mongol nyelvészet szempontjából így is vitathatatlan. A kitaj nyelv ma elérhető emlékeinek feldolgozása tekintetében sem sokkal kedvezőbb a helyzet. A kínai forrásokból összegyűjtendő glosszák száma meghaladja a százat. Ezek jórésze nagyobb nehézség nélkül magyarázható, s bizonyosságuk alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a kitaj a mongol nyelvek közé tartozott. A XIII—XIV. sz.-i mongolhoz hasonlítva megállapítható, hogy annál régiesebb (a székezdő *h*- helyett pl. még *p*-t találunk); sőt attól ugyanakkor még abban is különbözik, hogy egy lényegesen eltérő más nyelvjárást is képvisel, melyet — többek között — erős palatalizáltság jellemez. Íme néhány kitaj szó: *jau* 'száz' (mong. *jaγun*), *taw* 'öt' (mong. *tabun*), *towus* 'por' (mong. *toyusun*), *näir* 'nap' (mong. *narān*), *säir* 'hold' (mong. *sara*) stb.

A kitajoknak írásuk is volt, nem is egy, de kettő. Az egyiket „kis írásjegyeknek” nevezik a kínaiak, számuk kicsiny és írás közben egymáshoz kapcsolódnak. Az eddigi feltevések szerint ez az ujur írás volt; kitaj emlék ezzel az írással nem maradt fenn. A másik kitaj írásnak a neve a kínaiaknál a „nagy írásjegyek”, ezek a kínai írás mintájára készültek, számuk kb. 3000. Régebben nem volt ennek az írásnak sem számottevő emléke, 1922-ben azonban régi földalatti kitaj császári sírokból előkerült két terjedelmes felirat ezzel az írással, kínai fordítással. Az első felfedezést újabbak követték, s ma már négy nagy feliratunk van; ezekhez járul több más kisebb emlék is.⁷ Az írás — sajnos — egyelőre megfejtetlen, a feliratok némák, de ha sikerül majd valakinek megszólaltatni őket, az a mongolisztika nagy eseménye lesz.

A kitaj korszakban hol voltak a tulajdonképpeni mongolok? Ma már nehézség nélkül tudunk felelni erre a kérdésre: a *ši-wei*-ek között. Valóban, a T'ang-kori kínai források felsorolják a *ši-wei* törzseket, s ezek közül az egyiknek a neve *mong-wa*, ill. *mong-wu*.⁸ Mint arra már többen rámutattak, ez azonos a mongolok nevével. Ha gondosan

⁵ A kínai forrásokban említett *hi* népet (törzseket) már V. THOMSEN összekapcsolta hipotétikusan az orkhoni feliratokban említett *t(a)t(a)bi*-val; vö. V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon*. Helsingfors 1896, 141. Ezt a hipotézist most teljes mértékben megerősíti egy eddig kiadatlan X. sz.-i tibeti kézirat, amely szerint a tibetiek által *he*-nek nevezett törzset a kínaiak *he-ce*-nek, a *dru-gu*-k (törökök) pedig *dad-pyi*-nak nevezik. Ez utóbbi egy eredeti *tatbi* olvasatot tételez fel; sajnos, a tibeti kéziratokban a szótag-eltválasztó pont meglepte vagy hiánya, különösen idegen szavakban, nem sokat bizonyít. A név feltehető helyes olvasata tehát *tatbi*, de a *tatabi* sincs kizárva továbbra sem.

⁶ FANG ČUNG-YU, Sien-pi yü-yen k'ao: *Yenching Journal of Chinese Studies*, 1930, 1429. l.

⁷ Liao-ling ši-k'o ci-lu. Fêng-t'ien 1932.

⁸ Kiu T'ang-šu 199B 10a; Sin, T'ang-šu 219, 7a. Az utóbbi hely tartalmazza a *wa* olvasatú írásjegyet, azonban a *Po-na*-kiadásból, amelynek lapszámait most idéztük,

megfigyeljük pl. a Mongolok Titkos Történetének a legrégebb eseményekre vonatkozó topografiáját, ill. hol zajlik le Temüjin ifjúsága és ebben az időben a mongol törzsek élete, azt látjuk, hogy jórészt még mindig a régi ši-wei területen.

Ilyen körülmények között talán érthető, hogy a recenzens egy fontos kérdésben nem tud egyetérteni a szerzővel: nem tudja elfogadni azt a tételt, amely szerint a mongol nyelv egységes lett volna a XII—XIV. sz.-ban. Nem pedig azért, mert nem képes magának feleletet adni arra az alapvető kérdésre, amelynek a tétel nyomán okvetlenül fel kell merülnie: mi volna az oka annak a korántsem magától értetődő ténynek, hogy a mongol nyelv a jelzett korban egységes lett volna? A kérdésre csak két válasz lehetséges. Vagy azért, mert már a XII. sz.-ot megelőző korban is egységes volt, vagy pedig azért, mert korábban ugyan nem volt az, de Dzsingisz kán korában azzá lett.

Azt elvileg is nehéz elképzelni, hogy azt a hatalmas változást, amely a proto-mongoltól a közép-mongolig vebement, a mongol törzsek és népek mindenkor fáziseltolódás nélkül, egységesen hajtották volna végre. A fejlődésnek e korai korszakai ezúttal nem fontosak. A fontos az, vajon a XII. sz.-t megelőző időkben feltehető-e ez az egység. Elméletileg ezúttal is bajos elképzelni, hogy ezekben az időkben egységes lett volna a mongol nyelv, hiszen a rendelkezésre álló források alapján világosan látjuk, hogy legalább három mongol nyelvi centrummal kell számolnunk, a ši-wei-jel, a kitajjal és a t'u-jü-hun-nal. De az elméleten túlmenően, gyakorlatilag is megállapíthatjuk, hogy az egyes centrumok nyelvi egységéről is korai volna általános érvényű kijelentéseket tenni. A ma hozzáférhető kitaj glosszák alapján ugyanis arra kell következtetnünk, hogy magában a kitajban is számolnunk kell nyelvjárási tagozódással, még pedig olyan nyelvjárási kritériumok alapján, amelyek jelentékteleneknek nem nevezhetők.

Ami a másik lehetőséget illeti, nem vonható kétségbe, hogy Dzsingisz kán hódításai, pontosabban birodalmának megalakulása nyelvi vonatkozásban bizonyos fokú integrálódással járt. Ennek az integrálódásnak teljes intenzitással a központi területek nyelvjárási voltak kivéve. Arról azonban szó sem lehet, hogy ez a folyamat hasonló mértékben jelentkezett volna a peremterületeken is. Nem véletlen az, hogy a perzsa történetíró Rašidu-'d-Din példát hoz fel annak illusztrálására, hogy az ojrátok beszéde eltér a többi mongolokétól. De az is nehezen hihető, hogy a hasonló peremhelyzetet elfoglaló burját nyelv specifikus jellegére csak a XV. sz. után tett volna szert. Még számos hasonló objektív nehézséget vehetnénk sorra, ezek részletes tárgyalása azonban szétfeszítené a jelen recenzió kereteit.

Úgy véljük, nem kifogásolható, ha a szerző fenntartja korábbi nézetét — amennyiben az előadott szempontok abban nem ingatták volna meg — továbbra is (ehhez szerintünk joga van), de csak hipotézis formájában. A végleges, megfellebezhetetlen döntést a jövő kutatások úgyis meghozzák. Az azonban nem volna kívánatos, hogy ez a nézet dogmává merevedjék, mert ez esetben az a jövő kutatásoknak könnyen a fékjévé válnék.

Ma a mongolisztikának olyan korszakában élünk, amely erősen emlékeztet arra, ami a turkológiában több mint félszázaddal ezelőtt végbement, amikor megfejtették az orkhoni és jensiszeji feliratokat, és egymás után kerültek elő a meglepetésekre halmozó rövidebb-hosszabb és egészen terjedelmes ujur, stb. szövegek. Az elmúlt évtizedek alatt és azóta is mind a mai napig nálunk is tömegesen kerülnek a tudományos kutatások tűzébe jelentős terjedelmű újabb, meg újabb emlékek, amelyek gyökeresen felforgatták már eddig is korábbi ismereteinket a XIII—XIV. sz.-i mongol nyelvről. Szemünk előtt bontakoznak ki óriási nehézségek árán azok a kutatások, amelyeknek az a céljuk, hogy fényt derítsenek a XII. sz. előtti mongol nyelvre. Úgy véljük, mindenképpen indokolt, hogy tudományunk fejlődésének mai szakaszán különösen óvatosak és körültekintők legyünk általános jellegű ítéletek megfogalmazásában.

Befejezésül legyen szabad néhány példán illusztrálnunk, hogy mit várhatunk a mongol összehasonlító nyelvészet terén a most folyó kutatásoktól.

Régóta ismeretes, hogy a mong. *ši* és *ji* korábbi **ti*-re és *di*-re megy vissza. A szerző feltevése szerint az eredeti állapot még megvolt a VII—X. sz.-ban. Lássunk egy példát. Egy kínai mű, melyet 813—814-ben fejeztek be, feljegyezte egy hegynék a nevét, amely 'harminc'-at jelent a kínai glosszátor szerint a t'u-jü-hun-ok nyelvén⁹:

jól látható, hogy az csak egyszerű elírás, és a két forrás végső fokon ugyanazt a *mong-wu* olvasatú nevet tartalmazza.

⁹ A t'u-jü-hun és kitaj nyelv összefüggéséről vö. LOUIS HAMBIS, Note sur les Tuyuyun: Journ. As. 1948, 239—241. A t'u-jü-hun glosszáról lásd PAUL PELLIOU, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, VIII. Un mot mongol sous les T'ang: T'oung Pao XXVI (1929), 250—252.

ho-čen. Ez az átírás az egykorú kínai kiejtés alapján egy idegen nyelvi **γurčün*, vagy **γurčün* alaknak felel meg. Hogy az *r* hozzátartozott-e a mongol szóhoz — mert a szó mongol —, az vitatható. Az azonban nem vitatható, hogy ebben a szóban, amely legalább a VIII. sz. végére érvényes, az eredeti **ti* helyett *či*-vel kell számolnunk. Ebből az következik, hogy hibás a **ti* > *či* szerző által megállapított kronológiája? Korántsem. Csak annyi következik belőle, hogy már a VIII. sz.-ban volt mongol nyelv (vagy nyelvjárás), amelyben ez a fejlődés végbement.

Szókezdő helyzetben a *si*-kettős problémát foglal magában: 1. melyik az a kor, amelytől kezdve az *s-t* előtti helyzetben *š*-nek ejtik? 2. mikortól kezd kialakulni az *i* „tőrése” az első szótagban? Erre vonatkozólag két példát idéznénk, mind a kettőt a kitaj nyelvből. Az egyik, kínaiaknál feljegyzett glossza szerint a kitajban *šawa*, vagy *šawā* a. m. 'sas' (mong. *sibayun*), illetőleg, ugyanott, *šawaji* vagy *šawāji* 'solymász' (mong. *sibayučü*). Egy másik, ugyancsak a kínaiaknál feljegyzett glossza szerint: *šibaq* 'üröm' (mong. *sibay*). Különbséget látunk a két glossza-típus között? Igen, nyelvjárási különbséget.

A XIII—XIV. sz.-ra vonatkozó anyag, amelyet utóbb feltártak, tanulságokban még gazdagabb. Belőle igen sokat már jelen munkájában is felhasználta a szerző, pedig az gyakran nem kis akadályokba ütközött, mert a feltárt anyag jórészen még nem végezték el kielégítő mértékben azt az előkészítő filológiai munkát, mely előfeltétele nyelvészeti felhasználhatóságának.

A 3. személyű személyes névmás esetei közül tárgyalja a szerző a következőket (152. l.): egyes sz., gen. *inu*, dat. loc. *imadur*, acc. *imayi*: többes sz., gen. *anu*, acc. *ani*. Az újabban előkerült anyagból hozzájuk csatolhatjuk még: egyes sz., dat.-loc. *imada* (Mongolok Titkos Története = MTT), instr. *ima'ari* (MTT), abl. *imadača* (1338-i kínai-mongol felirat), comit. *imaluy-a* (1335-i kínai-mongol felirat); többes sz., dat.-loc. *andur* (MTT), és *ana* (1291-i okmány).

A többes szám *-n* jelével kapcsolatban nagyon érdekes, amit a szerző e jelnek a burjátban való meglétéről mond (vö. 133. l.). Hozzátehetjük, e többes jel igen gazdagon van képviselve a mongol nyelv XIII—XIV. sz-i emlékeiben, így többek között a Mongolok Titkos Történetében, valamint az egyéb kínai átírással mongol szövegekben, a 'phags-pa írásos szövegekben, valamint a régi írott nyelv számos emlékében. Az anyag szinte áttekinthetetlenül bőséges, részletes tárgyalásuk helyett elegendő utalni a kérdéssről nem rég megjelent tanulmányra, mely ugyan erősen vázlatos, de benne egész sereg lényeges megfigyelés már megtalálható.¹⁰

Kiemelnénk, hogy az *-n* többes jel a *-či* nomen actoris képzős szavakon kívül egész sereg névszótípushoz járulhat. Az *-n* többes jellel szemben igen gyakran egy *i*-re végződő diftongust találunk az egyes számban. Feltűnő, hogy ez a *i* ~ *n* valósággal egyes ~ többes számi korrelációnak felel meg: *noqai* 'kutya' ~ *tb. noqan*; *mawui* 'rossz' ~ *tb. mawun*; *kedüi* 'néhány' ~ *kedün*; *yabuquai* 'menő' ~ *yabuqun*; *qaqanui* 'a khán-é' ~ *qaqanuan*, stb. A bőséges példaanyag világosan megmutatja, hogy a *-tan*, *-ten* alakú többes számi képzőt közvetlenül nem a *-tu*, *-tü*-höz kell kapcsolnunk (persze azzal is összefügg), hanem a *-tai*, *-tei*-hez.

A leggyakrabban használt névutókat a szerző a 204. és következő lapokon tárgyalja alapos részletességgel. A *metü* és *singgi* kapcsán érdemes megemlíteni a régi írott nyelvből előkerült *sitü* 'mint, olyan mint, hasonló'-t is, nemcsak azért, mert szemantikailag szorosan csatlakozik hozzájuk, hanem azért is, mert az utóbbival etimológiailag is összefügg. A szó előfordul a Bodhicaryāvatāra mongol fordításában több ízben is (*uyaysan sitü* V, 5b; *daruysan sitü* V, 12d; *kigsen sitü* VI, 122d), a Subhāsitaratnanidhi-ben (*kiduyasan sitü* IX, 8a: 424d), az 1338.-i kínai-mongol feliratban (*keküdeglecegen sitü*), a Hiao-king mongol fordításában (*oyir-a sitü*, *gečkikü sitü*) és nem utolsó sorban magában a Mongolok Titkos Történetében (*ügei sitü*, § 164).

Befejezésül megemlítyük, hogy a szerző fejtegetései gazdag anyagra támaszkodnak. Végső megállapításunk: a mű jelentős eseménye a mongolisztikának. Nagy érdeklődéssel várjuk második, befejező kötetét.*

LIGETI LAJOS

¹⁰ E. HAENISCH, Grammatische Besonderheiten in der Sprache des Manğol un niuca tobca'an: Studia Orientalia XIV : 3 (Helsinki 1950), különösen 4—13.

* A fenti ismertetés orosz nyelven már korábban megjelent a Вопросы Языкознания 1955. évfolyamában: 2. sz. 133—40. l.

A. И. Ефимов: История русского литературного языка

Курс лекций. Изд-во Московского университета. 1954. 430

I. Mindazok számára, akik hisznek a filológia jogosultságában, s ezzel nyelvészet és irodalomtörténet szoros egymásrautaltságát vallják, örvendetes tény, hogy a nyelvészeti diszciplínák sorában egyre jelentősebb helyet vív ki magának az irodalmi és különösen a szépirodalmi nyelv kutatása. E fejlődés természetesen szorosán összefügg a stilisztikai érdeklődésnek általános fellendülésével.¹ Magyar részről fontos tudománytörténeti esemény volt 1952-ben PAIS Dezső akadémikusnak vázlatossága ellenére is úttörő jellegű szegedi előadása,² román vonatkozásban hasznos kezdemény például A. ROSETTI akadémikus tanulmánya a régi román krónikások nyelvhasználatáról, valamint Eminescu költői nyelvéről,³ s most íme előttünk az eddig is már élénk stilisztikai érdeklődést mutató szovjet nyelvészetnek⁴ egyik legeredetibb, legjellegzetesebb terméke: A. I. JEFIMOV-nak több mint 400 lapos könyve — helyesebben: előadássorozata («курс лекций») — az orosz irodalmi nyelv történetéről.

Nem meglepő, hogy e mű megírására — noha az anyag rendkívül szétágazó volt és az előmunkálatok egyenetlensége is súlyos akadályt jelentett — éppen JEFIMOV vállalkozott. Már 1952-ben az irodalmi nyelv vizsgálatáról írt általános tájékoztatója, ez a szó etimológiai értelemben vett „program-értekezés”,⁵ átfogó kutatási tervet, módszeresen átgondolt és kidolgozott koncepciót sejtetett, s nagyon figyelemre méltó, sokat ígérő volt az a lendület és termékenység is, amelyről 1952 óta JEFIMOV munkássága tanúskodott. Három év sem kellett hozzá, s máris a stilisztikai kutatásnak egészen újszerű, egyre szélesebb köröket felölölő trilógiájával gazdagította a szakirodalmat. Mindenekelőtt — elsősorban VINOGRADOV és SCSEBBA felfogására támaszkodó — kutatási elveit foglalta össze említett munkájában, majd igen alapos és részletes monográfiát szentelt

¹ A 20-as és 30-as évek stilisztikai irányait jól jellemezte 1943-ban SZABOLCSI MIKLÓS, Az irodalmi stílusvizsgálat XX. századi módszerei, EPhK. LXVII, 366—383; a legújabb — főleg francia, angol, spanyol — törekvésekről I. Sr. ULLMANN összefoglalását: Psychologie et stylistique, Journal de Psychologie Normale et Pathologiques. 1953, 133—156. Sajnálatos, hogy könyvtáraink gyarapodása a stilisztikai kutatások erős fellendülésével alig tart lépést; tudomásom szerint nincs meg Budapesten HELMUT HATZFELD-nek, a kiváló romanistának 1600, 1900—1952 közt megjelent tanulmány címét tartalmazó becses stilisztikai bibliográfiája sem (A Critical Bibliography of the New Stylistics. University of North Carolina Press, 1953). Ismertetésem megírása után jelent meg Balázs Jánosnak A stílus kérdései című előadása, fontos hozzászólásokkal (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. Budapest, 1956, 101—177; hozzászólások: 178—300).

² A magyar irodalmi nyelv. Budapest, 1953; vö. az ismertetésemben kifejtett megjegyzésekkel és kiegészítésekkel: Nyr. 79, 233—241.

³ Vö. Observații asupra limbii cronicii lui Grigore Ureche — Simion Dascălul. — Limba poezilor lui Mihail Eminescu. Studii lingvistice. Editura Academiei Republicii Populare Române, 1955, 17—58. Hasonló cikkeket, tanulmányokat a román nyelvészeti folyóiratoknak szinte minden számában találunk; ld. például a Limba română 1954. évi 5. számának „Limbă și literatură” rovatában: DAN SIMONESCU, Limbă și stilul operei lui Mihail Kogălniceanu, 34—43.

⁴ Stilisztikai szempontból igen fontos programcikk a V. V. VINOGRADOVÉ (О задачах истории русского литературного языка, преимущественно XVII—XIX. вв. Изд. отд. лит. и яз. АН СССР. 1946, 3. sz.), aki már 1935-ben és 1941-ben alapvető műveket szentelt Puskin nyelvének és stílusának (Язык Пушкина 1935; Стиль Пушкина 1941; vö. ugyanő: А. С. Пушкин — основоположник русского литературного языка. Изв. отд. лит. и яз. АН СССР. 1947, 3. sz.). A szovjet stilisztikai kutatások történetében fontos állomás A. N. GVOZDZEV könyve: Очерки по стилистике русского языка (Москва, 1952, vö. V. V. VINOGRADOV ismertetésével: Вopr. языкозн. 1952, 6. sz. 136—144). A Вopr. языкозн. 1953. és 1954. évi kötetében egész cikksorozat (R. G. PROTOVCSKIJ, I. SZ. SZOROKIN, L. L. KOLOSSZ, A. V. FJODOROV stb.) foglalkozott stilisztikai kérdésekkel; a legfontosabb közleményekről a NyIK. is sorra beszámolt.

⁵ Об изучении языка художественных произведений. Москва, 1952, Учпедгиз. Ld. róla: Acta Ling. V, 227—237.

a SZALTIKOV-SCSEDRIIN szatiráiban megmutatkozó nyelvi sajtáságoknak,⁶ s most, ezen analitikus munka után, mindjárt itt van JEFIMOV-nak első, bizonyára további monográfiákat előkészítő szintézise is: egyetemi segédkönyvül szánt⁷ nyelvtörténeti művének néhány száz lapján feltárul az orosz irodalmi nyelv közel ezeréves fejlődésének egész útja, s fejezetről fejezetre bő bibliográfia serkenti az olvasót a felvetett kérdések, illetve az ezúttal esetleg rövidebben érintett problémák behatódóbb tanulmányozására.

2. Aligha tévedünk, ha JEFIMOV-nak 21 előadásra, illetve fejezetre tagolt anyagában bizonyos ritmust, az egyes fejezeteket nagyobb egységekbe fogó belső tagolást vélünk felfedezni. Lényegében véve a könyv öt tárgykört ölel fel. Az I—II. fejezet elméleti bevezetést, valamint általános orosz művelődéstörténeti tájékoztatást tartalmaz. A következő négy fejezet (III—VI.) az orosz nyelv fejlődésének Nagy Péter előtti korszakát tárgyalja; ezután következnek a XVIII. század nyelvének igen részletes, 6 fejezetre tagolt bemutatása (VII—XII.), továbbá a XIX. század nyelvének tárgyalása ugyancsak 6 fejezetben. A XX. századra aránylag kevesebb tér jutott: így is egy egész fejezetet (XX.) Gorkij stilisztikai elveinek szentel JEFIMOV, s alkalma nyílik a szovjet korszaknak legalább vázlatos méltatására is.

Amint már e pusztá felsorolásból is kitűnik, JEFIMOV könyvének körülbelül kétharmad részét a modern orosz nyelv fejlődése szempontjából valóban döntő fontosságú XVIII. és XIX. századnak sokrétű, mozgalmas rajza tölti ki; ezt megelőzi a Nagy Péter előtti korszaknak, tehát a XVI—XVII. századnak általában igen sikerült elemzése, mely jól láttatja a nemzeti nyelv kialakulásának egész folyamatát.

3. Mielőtt az egyes történeti korszakok képeinek méltatására térnénk, szükséges röviden megemlékeznünk a két bevezető fejezetről is. Örömmel látjuk, hogy JEFIMOV-nak 1954-ben megfogalmazott módszertani elvei 1952-ben vallott álláspontjához képest jelentős haladást mutatnak; számos ponton világosan felismerhető az időközben megjelent bírálatok s a viták jótékony hatása. Bár a Szaltikov—Scesdrin-monográfia vitáján is említésre került terminológiai bizonytalanságok — jórészt a szerző hibáján kívül — még nem küszöbölödtek ki teljesen,⁸ ennek ellenére a gondolatok lehangoltsága és tisztulása nagy lépéssel haladt előre. 1952-ben JEFIMOV a stilisztika sajátos feladatait még azzal magyarázta, hogy az irodalmi nyelv tanulmányozása egy felépítményszerű jelenségnek, ti. az irodalomnak, s egy nem felépítményszerű jelenségnek, a nyelvnek e g y ü t t e s kutatását tételezi fel (Об. изуч. 7); két év múlva viszont ugyancsak JEFIMOV már az irodalmi nyelvnek, pontosabban az írói nyelvhasználatnak azokat az elemeit helyezi előtérbe, amelyek a stílus, az egyéni nyelvhasználat osztályjellege ellen (tehát a „неклассовость слогов” érdekében) tanúskodnak (Иср. 29). A nyelvhasználat osztály-elemei ebben az új beállításban immár csak színező szereppel bírnak, s JEFIMOV többször hang-

⁶ Язык сатиры Салтыкова-Щедрина. 1953. A munka megvitatásra került Moszkvában, 1954-ben vö. Вопр. языкозн. 1954, 4. sz. 154—9, valamint Acta Ling. V, 236—246. Másik monografikus művében JEFIMOV a „Háború és béke” szövegváltozataival foglalkozik, vö. О работе Толстого над языком романа „Война и мир”. Вестник Московского Университета. 1953.

⁷ A címlap szerint: „Допущено Министерством высшего образования СССР в качестве учебного пособия для высших учебных заведений.”

⁸ E vita alkalmával JEFIMOV-nak szemére vetették, hogy egyes irodalmi, illetve stilisztikai műszókat, mint стиль 'stílus', словотворчество 'szóalkotás, szóképzés'; stb. nem használ teljesen következetesen (Вопр. языкозн. 1954, 4. sz. 154—9); el kell azonban ismernünk, hogy e téren a pontos és egyértelmű szóhasználat a vizsgált tények bonyolultsága miatt szinte elháríthatatlan akadályokba ütközik. Mindenesetre az Иср.-ban is JEFIMOV olykor a beszélt nyelvnek esetleg szakmánként különböző változatait éppen úgy стиль-nek nevezi, mint az irodalmi és szépirodalmi stílus különféle fajait. Az utóbbiakkal kapcsolatban teljes határozottsággal vallja műfaj és stílus szoros összefüggését; ez az, amit ő „жанровый принцип”-nek nevez (Иср. 21). Nyugtalanítóbb viszont az a körülmény, hogy JEFIMOV nemcsak szépirodalmi műfajokat különböztet meg, hanem „műfaji” változatoknak tekint olyan stílus kategóriákat is, aminek a szépirodalmi, a publicisztikai, a tudományos, a szakmai, a hivatalos stílusok, végül pedig a levélstílus (Иср. 22). Hogy mindezen kategóriák nem egészen jellemezhetők a „műfaj” fogalmával, azt — úgy vélem — mindenki elismeri; egyszersmind további bonyolalmak forrása az a körülmény is, hogy valamennyi felsorolt kategória a konkrét stílusváltozatoknak egész sorára tagolódik.

súlyozza, hogy az író egyéni nyelve (слор),⁹ még ha bizonyos osztály-ideológiát fejez is ki, ezáltal még nem válik osztályjellegű, felépítményszerű jelenséggé.

A haladás tehát kétségtelen, s mégis van két szempont, amellyel kapcsolatban talán később maga JEFIMOV is revidéálja majd nézeteit. Egyik megjegyzésünk az I. fejezetnek arra pontjára vonatkozik, ahol JEFIMOV az egyes stílusok sajátos jegyeit próbálja összegezni (Ист. 23—7). A nyelv minden rétegét átfogó közös nyelvtani rendszer és a közös alapszókészlet említése után JEFIMOV megkülönböztető jelenségnek tartja mindekelőtt az alapszókészlet számos elemének stílusonként változó jelentésárnyalatait,¹⁰ továbbá utal a stílusok szerint változó sajátos lexikális és frazeológiai elemekre, majd a szóhasználat, a szinonimika stílusjelző szerepére¹¹ és végül — szinte mellékesen! — a mondat szerkesztésben megnyilatkozó stílussajátságokra. Mindebből ismét az következik, hogy az orosz irodalmi nyelv története tulajdonképpen az orosz szókészlet történetévé válik,¹² s elsikkad az a sok tanulság, amelyet a nyelvrendszer más területeinek vizsgálata, elsősorban a mondat szerkezetek tanulmányozása nyújthatna az irodalmi nyelv kutatója számára.¹³

Másik megjegyzésünk az irodalmi nyelvben megnyilatkozó érzelmi (affektív vagy emocionális) mozzanatok értékelésére vonatkozik. Tudjuk, mily fontosnak tartotta az affektív jelleget BALLY, aki egész stilisztikai rendszerének alapjául az affektívítás tanulmányozását tette meg. JEFIMOV viszont mintha túlságosan tartózkodó lenne ezen a téren; idézi ugyan egyik fő ihletőjének, VINOGRADOVNAK néhány erre vonatkozó nyilatkozatát (Ист. 34—5), de az ő általános elveinek következetes alkalmazására alig gondol, s még egy-egy költő (például Puskin) nyelvének elemzése sem indítja elmélyedő vizsgálatra; szerintünk ilyenkor sem hatol be eléggé az író műhelyébe, hogy feltárja az irodalmi mű nyelvi megformálásának bonyolult folyamatát. Pedig kétségtelen, hogy az affektív mozzanatok gondosabb vizsgálata, továbbá kapcsolatba hozatala mind az egyes korok különböző ízléshullámaival, mind pedig az egyes írói egyéniségekkel, bizonyára nagy mértékben elmélyítette volna JEFIMOVNAK egyelőre olykor szinte kizárólagosan regisztráló jellegű lexikológiai elemzéseit; a „nyelvészeti stilisztika” csakis így válhatik az irodalomtörténet számára értékes segítséget nyújtó „esztétikai stilisztikává”.

4. A II. fejezet az orosz irodalmi nyelv művelődéstörténeti jelentőségével foglalkozik (Русский литературный язык и его культурно-историческое значение). E fejezet első részében érdekes összeállítást kapunk nagy orosz íróknak anyanyelvükről tett nyilatkozataiból,^{13a} de véleményünk szerint, a tárgy fontosságához képest, igen szűkre szabott a fejezet második része, amely az orosz nyelvnek a szovjetunióbeli és nemzetközi elterjedését vizsgálja. Itt lett volna hely és alkalom egyrészt az orosz nyelv és a Szovjetunió területén beszélt más nyelvek kölcsönhatásának legalább rövid elemzésére,

⁹ Az egyéni nyelvhasználatot, illetve stílust JEFIMOV, — Belinszkij, valamint más orosz írók és kritikusok nyomán — слор-nak nevezi (vö. Об изуч. 12—4).

¹⁰ Példaképpen a дух 'lehellet, szellem, lélek' szó különféle jelentéseire hivatkozik; e példa igen jól van megválasztva, hiszen kétségtelen, hogy pl. a дух szó 'lehellet' jelentése ebben a mondatban свежо, дух видно 'friss az idő, látszik a lehellet' sokkal köznyelvidebb (JEFIMOV stílusminősítése szerint egyenesen: просторечие), mint ugyanennek a szónak 'szellem' jelentése a következő, újságnyelvi szerkezetben: дух статьи 'a cikk szelleme'. Mindehhez ld. Словарь современного русского литературного языка, III, 1174—1180; sajnos, ebből sem derül ki pontosan, mióta mutathatók ki szövegpéldával a дух szónak stilisztikailag is minősíthető különböző jelentésárnyalatai.

¹¹ E téren főleg L. V. SCSEBVA előmunkálataira támaszkodik, aki, tovább finomítva Lomonosovnak a „három stílus”-ról vallott elvét (erről l. alább), négyféle stílusminősítést ajánlott („ünnepélyes”, „semleges”, „bizalmas”, „vulgáris”). SCSEBVA példája az 'arc', illetve 'enni' fogalmat jelölő négy orosz szinonima: лик, лицо, рожa, морда; вкушать, есть, уплетать, лопать vagy жрать (vö. Современный русский литературный язык. Русский язык в школе. 1939, 4. sz. 21—3).

¹² Ezt az ellenvetést szintén megtaláljuk a Szaltikov—Scsedrin-monográfia vitájában; pl. V. N. НОНАЦЕВА szerint JEFIMOV szinte kizárólagosan a nagy szatirikus szókészletével foglalkozott (Вопр. языкозн. 1954, 4. sz. 156—7).

¹³ Természetesen éppen így említhetnők a hangtani és alaktani tanulságok kialakításának szükségét is. A XIX. századi orosz irodalmi nyelv alakтанáról JEFIMOV itt ismertetett könyvével körülbelül egyidőben jelent meg Л. А. Булаховский kitűnő összefoglalása: Русский литературный язык первой половины XIX века. Учпедгиз 1954.

^{13a} Ehhez vö. még: Русские писатели о языке. Ленинград, Советский писатель 1954.

másrészt pedig az orosz és a többi szláv irodalmi nyelv viszonyának tárgyalására. JEFIMOV utal ugyan pl. N. GYERZSAVINNAK az orosz-bolgár kulturális kapcsolatokról tett nyilatkozatára, de persze hasznosabb lett volna konkrét tanulmányokat idézni a mai bolgár irodalmi nyelv russzicizmusainak történetéről, s hasonlóképpen megemlíteni például az orosz-szerb nyelvi kapcsolatokat is. Az utóbbiakra nézve JEFIMOV rendelkezésre állhatott volna többek közt B. UNBEGAUN tanulmánya (Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes, Paris, 1935), amelynek különösen II. és III. fejezete (Les débuts de l'influence russe ; Le slavon russe — langue littéraire) tele van értékes adalékokkal. S talán lehetett volna szilárdabb alapokra helyezni az utolsó 10 évtel kapcsolatosan is az orosz nyelv sugárzóerejének tanulmányozását : román vonatkozásban IORGU IORDAN, magyar téren pedig ERDŐDI JÓZSEF megfigyeléseire gondolok.¹⁴

5. Az orosz nyelv legrégebbi korszakára vonatkozó fejezetek a szovjet nyelvészeti és irodalomtörténeti kutatások gondos felhasználásáról tanúskodnak ; különösen Sz. P. OBNORSZKIJ¹⁵ és L. P. JAKUBINSZKIJ¹⁶ eredményeire hivatkozik sűrűn JEFIMOV. A X—XI. századral kapcsolatban JEFIMOV előadásában sok a polemikus elem : a szerző ugyanis igen határozottan száll szembe azzal a hagyományos tanítással (egyik fő képviselőjeként A. A. SAHMATOVOT nevezi meg : Ист 62), amely szerint az óorosz irodalmi nyelv tulajdonképpen „orosz földre áthozott egyházi ószláv (eredete szerint : óbolgár) nyelv, amely a századok folyamán az élő népnyelvhez idomult és fokozatosan elvesztette idegen jellegét”.¹⁷ JEFIMOV az írásbeliség nyelvi jellegét illetően három fejlődési fokot különböztet meg, ti. 1. egyházi ószláv, 2. orosz redakciójú egyházi szláv¹⁸ és 3. óorosz írásbeliséget („древнерусская письменность”). Az utóbbival kapcsolatban nagy figyelmet szentel mindazon gyakorlati célú iratoknak (feliratok, levelek, szerződések és más jogi szövegek), amelyek jórészt az utóbbi években kerültek napvilágra, s amelyek nyelvileg valóban az óorosz nyelv gyakorlati jellegű írásos használatának emlékei. Lényegében véve az a hármasság, amelyet az írásbeliség fejlődésével kapcsolatban JEFIMOV megkülönböztet, nem is időbeli egymásutánt, hanem inkább műfaji tagozódást jelent : JEFIMOV ugyanis a népnyelv és az egyházi ószláv nyelv keveredési arányát műfaji feltételektől függő stílusrangsort¹⁹, amelynek lépcsőin különböző arányban jelentkeznek az egyházi ószláv és a népnyelvi elemek keveredése. JEFIMOV először 4 világi stílust vesz szemügyre : a hivatalos és jogi stílust (idesorozván egyik legfontosabb emlékként a Русская Правда-t), a szép-irodalmi stílust (részletesen elemezvén az Igor-éneket, de méltatván az óorosz népköltészet, pl. a bilinák jelentőségét is),¹⁹ továbbá az évkönyv- és krónikastílust, végül pedig a levélistílust (amelyet talán helyesebb lett volna e sorozat elején említeni, hiszen nyilván aránylag a legkevesebb egyházi ószláv elemet tartalmazza). A világi stílusokkal szembeállítja JEFIMOV az egyházi stílusokat : a liturgikus stílust, a hagiográfia és az egyházi beszéd stílusát. Mindegyik stílusnak külön alfejezetet szentel, s örvendetes tény, hogy igen gyakran figyelemben részesít nemcsak lexikális, hanem mondattani tényeket is. Amikor például VLAGYIMIR MONOMAH tanításait tárgyalja, hosszan idézi Sz. P. OBNORSZKIJ véleményét MONOMAH mondatszerkesztésének oroszos sajtóságairól (Ист. 97—8). Kevésbé foglalkozik alaktani jelenségekkel, bár mondanunk is felesleges, hogy éppen

¹⁴ I. IORDAN, Influence rusești asupra limbii române. Anal. Acad. RPR. Seria C, t. I, mem. 4. — ERDŐDI J., Az orosz nyelv hatása a magyarra 1945 óta. Nyr. LXXXVIII, 57—8, 220—5, 382—392.

¹⁵ С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. 1946.

¹⁶ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка. 1953.

¹⁷ Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, 1941, 60 nyomán idézi JEFIMOV : Ист. 62.

¹⁸ Az ő terminológiája szerint : „церковнорусский язык” (Ист. 57).

¹⁹ E ponton JEFIMOV VINOGRADOV véleményét teszi magáévá, aki szerint „a népköltészet stílusaitól (különösen a bilinaktól, történeti énekektől, meséktől, közmondásoktól), távol állt mindennemű kizárólagosan helyhez kötött jelleg. E stílusok közorosz népköltési nyelvként fejlődtek” (Великий русский язык. 1945, 100). Hasonló érzeteket vall I. A. OSSZOVESZKIJ (Об изучении языка русского фольклора. Вопр. языкозн. 1952, 3. sz. 93—112) s efféle szerepet tulajdonítottam magam is régi népköltészetünknek (például kétségtelenül középkori gyökerű népballadáinknak) a köznyelv kialakulásának folyamatában (Nyr. LXXIX, 236—7; a népballadák középkoriságáról vö. CSANÁDI I.—VARGYAS L., Röpülj páva röpülj. Bp. 1954, 10).

egy szöveg nyelvi jellegének megállapításához az alaktani sajátságok részletes elemzése műhatatlanul szükséges.

Mindezen részek igen áttekinthetők és szemléletesek. Persze a történeti távlat erősen kiszélesedett volna, ha JEFIMOV nem csupán az orosz fejlődést veszi szemügyre, hanem — éppen azért, mert lényegében véve egy nemzetek feletti nagy középkori kultúrnyelv, az egyházi ószláv és az élő óorosz nyelv egymáshoz való viszonyáról van szó, — az egyházi ószláv európai sorsának is figyelmet szentel, s általában mindazt, ami orosz földön történt, szerves kapcsolatba vagy legalább is párhuzamba állítja egyéb szláv népek és államok írásbeliségének fejlődésével. Remélhető azonban, hogy a mű legközelebbi kiadásában a látóhatár már valóban kiszélesedik, s reméljük azt is, hogy ez magával hozza az egyházi szlávra vonatkozó nemzetközi bibliográfia gondos idézését (vö. pl. A. VAILLANT, *Manuel du vieux slave*. Paris, 1948; 1952-ben megjelent orosz fordításáról I. V. CSICSAGOV ismertetését: *Вопр. языкозн.* 1954, 4. sz. 147—153.).

Az V. és VI. előadás már a moszkvai orosz állam nyelvi fejlődésével foglalkozik. JEFIMOV figyelmét természetesen itt is elsősorban a népnyelvi írásbeli használatának kibontakozása köti le (ezért elemzi a XVII. századdal kapcsolatban oly részletesen pl. Avakum esperesnek népnyelven írt életrajzát, vö. *Иср.* 132—5.); emellett azonban nem szorítja háttérbe, hanem jelentőségéhez képest méltatja az óbolgár hatásnak XIV—XV. századi renaissance-át, az ún. „második délszláv hatás” korát is (*Иср.* 119—120.). Nagyon fontos körülmény JEFIMOV dokumentációjának frissessége: a moszkvai régi írásbeliség stílusával kapcsolatban pl. olyan feldolgozást értékesít, amely időrendi okokból az előző hasonló szintézis írójának, Sz. D. NYIKIFOROVnak még nem állhatott rendelkezésére.²⁰ Persze azért lenne néhány fontos pótlásra is alkalom: a XVI. század nyelvvel kapcsolatban feltűnő hiány, hogy JEFIMOV még bibliográfiai jegyzetében sem vesz tudomást B. UNBEGAUNnak éppen e korról foglalkozó, közismert párisi disszertációjáról (*La langue russe au XVIe siècle*. Paris, 1935.).

Az V. fejezet végén (kissé meglepő módon, a könyvnyomtatás kezdeteiről szóló szakaszban!) esik szó a középoroszi kiejtés moszkvai normájának kialakulásáról (*Иср.* 123—4.). JEFIMOV, történeti tényekre hivatkozva, helyesen mutatja be azt a tényt, hogy Moszkva bizonyos mértékben egysúlyt teremtett vokalizmusában az o-zó északi nyelvjárások és az a-zó déli nyelvjárások közt, s ugyancsak délről vette át az i-zést is. A mássalhangzórendszer lényegében véve inkább a dél-oroszsal tart rokonságot, viszont vannak benne — olykor alaktani vonatkozású — északorosz sajátosságok is (pl. a g-nek nem spiráns, hanem zárhang-ejtése; a 3. személyű igealakok kemény végződése a dél-orosz lágy végződés helyett, tehát идер és nem идетъ) stb. Itt tárgyalja JEFIMOV az ejtésnek helyesírási következményeit (pl. az a-zás hatására cракан lett a köznyelvi írásos alak és nem az etimológiailag indokolt cрокан, vö. *Иср.* 124.). Ugyanitt érdemes lett volna utalni (helyesebben: visszautalni) a „második délszláv” hatásnak bizonyos írás- és ejtésbeli sajátságaira, például a hímnemű mellékneveknek -ий végződésére (erről ld. 120.).²¹

6. A XVII. századi fejlődés rajza rövid, de nagyon színes: ismét felbukkan az orosz nemzeti nyelv kialakulásával kapcsolatban a közorosz nyelv dialektális bázisának kérdése; s ezúttal JEFIMOV AVANYESZOV véleményét teszi magáévá, aki szerint az eredeti Rosztov-Szuzdal környékére lokalizálható norma idővel eltolódást szenvedett a Kurszk-

²⁰ NYIKIFOROV műve (*История русского литературного языка*) 1947-ben jelent meg, a régi moszkvai hivatalos iratok nyelvvel viszont 1951-ben foglalkozott — valószínűleg kandidátusi disszertációban — O. V. GORSKOVA (*Язык Московских грамот XIV—XV вв.*; JEFIMOV GORSKOVÁNAK saját munkájáról írt beszámolójára [„автореферат”] hivatkozik: *Иср.* 106.).

²¹ E helyen JEFIMOV szól a сильной, злой alakoknak az egyházi szláv eredetű сильный, злый alakokkal való helyettesítéséről, de nem fejtí ki sem itt, sem másutt, hogy a mai orosz állapot (сильный, de злой) mikor állandósult. Érdekes lett volna jelezni olyan, valóban stilisztikai különbségeket is, amint UNBEGAUNnál pl. a великий szó két változatával kapcsolatban találunk. UNBEGAUN szerint ugyanis az -ий végződésű, egyházas (és hivatalos) alak fordul elő a Великий князь vagy Великий Государь uralkodói címben, egyébként azonban sokáig még великой használatos (pl. 1504: *воздь великой мохъ*, sőt 1514: *князь Петръ Великой*, i. m. 320.). UNBEGAUN helyesen figyelemztet egyéb stilisztikai finomságokra is: a XVI. században rendszerint a népnyelvi иной fordul elő az általa feldolgozott szövegekben, de azért 1511-ben, egy egyházi vonatkozású iratban az иный игумен szerkezet olvasható. „Le slavonisme est motivé ici par la valeur ecclésiastique du texte” — mondja UNBEGAUN (i. h.).

Orel környéki délnagyorosz nyelvjárások javára (Истр. 127—8.). Fontos megállapításokat olvasunk a Moszkvára támaszkodó s immár teljesen kibontakozó orosz nemzeti nyelv szókészletének gyarapodásáról: amint az előbbi fejezetekben jól határolta el ЈЕФИМОВ Moszkva nyelvet szemléltető szópárokkal pl. a novgorodi nyelvhasználatról,²² s volt gondja a jövevényszavak egyes rétegeinek megkülönböztetésére is, úgy most újra sok érdekes részletet tudunk meg mind a szókészlet belső gazdagodásáról, mind pedig a jövevényszavak behatolásáról. E téren már világosan érvényesül bizonyos nyugati hatás: nyilván ez volt a Nagy Péter korában oly gyorsan megvalósult nyelvújítás közvetlen előkészítője. Ugyancsak Péter korát készíti elő, noha inkább passzív módon, az a sok körülírás, amelyet ЈЕФИМОВ a XVII. század fordítási irodalmából mutat ki. 1647-ben a Kriegskunst zu Fuss című munkát (amelynek címét könnyű mai orosz nyelvre így fordítani: Военное искусство пехоты) még a következő címen adták ki orosz fordításban: „Учение за хитрость ратного строения пехотных людей” (Истр. 129.). S bizonyára vonatkoztatható mutatis mutandis a XVII. századra is az, amit ЈЕФИМОВ a régi orosz nyelvemlékek számos jellegzetes szavának poliszémiájáról, rendkívül sokféle jelentéskörben való használatáról mond (vö. pl. земля, воля, правда, голова stb. különböző jelentéseinek felsorolását: Истр. 117.). Ez a jelenség, úgy látszik, más közép- és keleteurópai nyelvek régebbi írásos használatának is szükségszerű kísérőjelensége volt; mindenesetre pontosabb jelentésű jövevényszavak átvételét igen sokszor az autochton szinonimáknak tulságosan bonyolult szemantikai gazdagsága tette szükségessé.²³

7. Rendkívül gazdag és jól elemzett anyagot nyújt ЈЕФИМОВ Nagy Péter korának nyelvi reformjaival kapcsolatban; amint már az előbbi fejezetekben tapasztaltuk, sohasem szakad el forrásaitól, a kor szöveganyagától, hanem egyenesen abból szűri le a legfontosabb tanulságokat. Kiválóan elemzi az orosz nyelv idegen szavainak első szótárát,²⁴ amelyet maga a cár nézett és javított át (143 kk.);²⁵ ezenkívül általában is foglalkozik a kor szótár- és nyelvtanirodalmával (165 kk.), az első orosz újságokkal (162 kk.), valamint a XVIII. század nyelvhasználatának stilisztikai rétegződésével (150 kk.). Felhasználva V. V. VINOGRADOV idevágó kutatásait,²⁶ a régi és az új nyelvi elemek küzdelmét és keveredését jól illusztrálja Nagy Péter néhány levelével; e rész, mint annyi más, szintén megérdemelné részletesebb monografikus kifejtést, hiszen nyelvtörténeti szempontból igen hasznos monográfia készült — körülbelül 20 évvel ezelőtt — Richelieu stílusáról is.²⁷

8. Nagy Péter korának forrongó, kiegyensúlyozatlan nyelvallapotát és stilisztikai felfogását azonban elméleti szempontból is rendszerezni kellett és stílusnormák szilárd gátjai közé szorítani. Erre a hatalmas feladatra vállalkozott LOMONOSZOV, aki természet-tudományi kutatásaival párhuzamosan a „széptudományoknak” szinte minden területét művelte, mint költő a modern orosz vers és költői stílus megalapítója lett, s még arra is jutott ideje, hogy VOLTAIRE orosz történelmi vonatkozású műveiről véleményt mondjon. Írt nyelvtant, verstant, retorikát, számos nyelvészeti értekezést és több ízben foglalkozott a nyelvi stílusrétegek helyes megkülönböztetésével.

Sajnos, ЈЕФИМОВ nem hangsúlyozza eléggé, mennyire segítette LOMONOSZOVOT

²² Novgorodra jellemző szó pl. смерд 'jobbágy', továbbá egyes pénznemek elnevezése (векша, куна); a megfelelő moszkvai terminusok сельчанин, majd крестьянин, illetve деньга, рубль (Истр. 108).

²³ Így vélekedik a román szókészlet fejlődéséről S. PUȘCARIU is: szerinte „eine der Hauptursachen, die das Eindringen der Fremdwörter begünstigt haben, ist die Polysemie, d. h. die allzu grosse Vielheit der Bedeutungen, die die alten Wörter annahmen, als ihnen immer mehr neue Inhalte zugewiesen wurden” (Die rumänische Sprache, Leipzig, 1943, 484).

²⁴ Лексикон вокабулам по алфавиту. Ez az érdekes szótár könnyen hozzáférhető az Sz. P. ОВНОРСКИЈ—Sz. G. ВАРНУДАРОВ-féle orosz nyelvtörténeti szöveggyűjteményben: Хрестоматия по истории русского языка. 1948: II/2, 47—65. E szójegyzékkel néhány évvel ezelőtt már foglalkoztam: NyK. LII, 34—38.

²⁵ Említésre méltó, hogy annak a fejezetnek, amelyben ЈЕФИМОВ e szótárral foglalkozik, a következő, igen jellemző címet adta: „Политехнизация словарного состава языка”.

²⁶ Vö. Очерки по истории русского литературного языка XVI—XIX вв. 1934.

²⁷ F. HASCHKE, Die Sprache Richelieus nach seiner Korrespondenz. Paris, 1934 (röviden összegezi W. v. WALTBURG, Evolution et structure de la langue française. Paris, 1934, 167).

e sok-sok feladat teljesítésében alapos humanista műveltsége és erre épülő széleskörű európai tájékozottsága. Pedig éppen LOMONOSZOV nem hiába volt ama egyházi főiskola növendéke, ahol az egyházi szlávon kívül már latint és görögöt is tanítottak, s nem hiába folytatta később tanulmányait a marburgi egyetemen, a késői ciceronianizmus egyik jeles képviselőjének vezetésével. Nála mindeme ösztönzések valóban termékeny talajra hulltak:²⁸ amikor például híres stíluselméletét, a „három stílus” elvét az orosz nyelvre alkalmazta, tulajdonképpen nem tett egyebet, mint élő irodalmi normának fogott fel egy olyan hagyományt, amelynek gyökereit nemrég E. R. CURTIUS — igen helyesen — Ciceróiig, Horatiusig és Quintilianusig vezette vissza.²⁹

Amde nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy LOMONOSZOV a „három stílus” elméletét hol, melyik értekezésében fejtette ki legelőször! Hadd említsük meg tehát, hogy ezt az elméletet tartalmazó értekezésének címe Предисловие о пользе книг церковных (Előszó az egyházi könyvek hasznáról), amelyet szovjet filológusok is LOMONOSZOV legérettebb művének tartanak. S vajon miért fontos a keret, amelyben ez az elmélet orosz földön jelentkezett? Azért, mert LOMONOSZOV itt tett kísérletet az egyházi nyelvből átvett elemekben bővelkedő irodalmi nyelv és az élő nyelv viszonyának végleges rendezésére. LOMONOSZOV nyilván jól ismerte az ósláv elemek szerepét az orosz irodalmi nyelv fejlődésében; egyszersmind azonban azt is jól tudta, milyen szerepet játszanak a „most savants”, a „parole dotte” például a francia és olasz szókészlet rétegződésében. Megpróbálta tehát emleke a nyugati lexikális állapotnak orosz mását mintegy normává emelni: egyrészt állást foglalt az élő nyelv irodalmi használata mellett, másrészt pedig az egyházi szlávból merített szavakat és szóváltozatokat stilisztikai funkcióval ruházta fel, és szinte előírta helyes „adagolásukat” a különböző stílusváltozatok jellege és rendeltetése szerint. JEFIMOV jól látja (175 kk.), hogy LOMONOSZOV „fentebb stílusa”, például ódáinak és erősen retorikus prózájának szebb részletei azért hatnak valóban ünnepélyesen, mert tele vannak olyan szavakkal és fordulatokkal, amelyekből még az egyházi stílus szakrális jellege árad. Hasonlóképpen lehetségesek, ismét színező elemként, ósláv szavak a „középső stílusban” is, de itt már a köznyelvi elemek jutnak túlsúlyba. S végül LOMONOSZOV, az archangelszki halász fia, a maga korában szinte páratlan gyöngédséggel fordult a köznyelvvvel anyagában teljesen azonos низкий стиль felé, amely szerinte a vigjáték, a derűs epigramma és más könnyed lírai műfajok nyelve: itt már, a szerző ízlése és belátása szerint, népszerű szavak és fordulatok használata is megengedhető. A низкий стиль-nek fontos sajátossága, hogy benne már ósláv elemek egyáltalában nincsenek; ha lennének, jelenlétük csak megzavarná a stílus harmóniáját.³⁰

Harmóniát említettünk, mert LOMONOSZOV, az antik és a nyugati klasszicizmus neveltje, aki hazájában egy új, nemzeti klasszicizmus eljövetelet készítette elő, valóban a művészi harmónia, a nyelvi műalkotás magas fokára kívánta emelni anyanyelvét, az orosz nyelvet. Mint a XVIII. század annyi más nyelvész-tétikusa, például a Magyarországon sokat olvasott D. JENISCH,³¹ úgy LOMONOSZOV is sokszor foglalkozott az orosz nyelv jellegzetes sajátosságainak meghatározásával; e nyilatkozataira JEFIMOV is sűrűn

²⁸ LOMONOSZOV filológiai képzettségéről, olvasmányairól és műveinek forrásairól kitűnően tájékoztat filológiai munkáinak itt meg sem említett új kritikai kiadása: Полное собрание сочинений. VII. Изд. АН СССР. 1952 (kitűnő névmutatóval). Vö. még A. MARTEL, M. Lomonosov et la langue littéraire russe. Paris, 1933.

²⁹ Vö. CURTIUSnak JEFIMOV könyvében nem idézett tanulmányával: Die Lehre von den drei Stilen in Altertum und Mittelalter. Romanische Forschungen, 1952, 57—69. LOMONOSZOV retorikai (és stilisztikai) vonatkozásban sűrűn használta a francia N. CAUSSIN művét: De eloquentia sacra et humana. Coloniae Agrippinae, 1681 (vö. Полное собрание, VII, 816—7, 831, stb.).

³⁰ Bár JEFIMOV nem említi, érdemes megjegyeznünk, hogy LOMONOSZOV, élete különböző korszakaiban, két másik stílusfelosztást is javasolt. Nyelvtanában még csupán a „style sublime” és a „style bas” orosz megfelelőit különböztette meg, s hátrahagyott iratai közt fennmaradt egy fogalmazvány, amely már öt különböző stílust ajánlott: a retorikus, költői, történetírói, pedagógiai és az egyszerű stílust (Полное собрание, VII, 898). Ez a felosztás azért érdekes, mert az értekező próza itt már kiszabadul a retorika szárnyai alól, s önállóul, mégpedig egyszerre két változattal: a tudományos próza elválik az oktatási célt szolgáló tankönyvek stílusától.

³¹ JENISCH „Philosophische-kritische Vergleichung und Würdigung von 14 ältern und neuern Sprachen Europens” c. művének európai hatásáról l. akadémiai székfoglaló értekezésemben: Az erdélyi román nyelvújítás. 1943, 39—42.

hivatkozik. LOMONOSZOV méltóságot, erőteljességet, elevenséget, gyöngédséget, gazdagságot és nagy kifejező erejét, frappáns rövidséget („сильную в изображениях краткость”) vélt felfedezni az orosz nyelvben (Ист. 170), s e felsorolás rendkívül jellemző: aki csak kissé is járatos a XVIII. századi nyelvészeti gondolatvilágában, az rögtön látja, hogy körülbelül ugyanezen eszményi vonásokat keresték más nyelvekkel kapcsolatban is. LOMONOSZOV esetében viszont nemcsak eszményekről, az anyanyelv szépségének ideali-zálásáról van szó, hanem — mint a prakticista XVIII. században általában — erősen gyakorlati elvekről: a méltóság s az erőteljesség keresése az egyes stíluselemek helyes keverését kívánja meg; az elevenség s a gyöngédség a nép nyelvéhez való hűséget tételezi fel; a gazdagság hajlékony szóképzésre serkent, s a rövidség klasszikus elve a nehézkes körülírások gondos kerülésére. Ha így fogjuk fel LOMONOSZOV elveit, jobban megértjük, miért kell ezeket az elveket az egész XVIII. századi fejlődés középpontjába helyezni, s miért rokon LOMONOSZOV szemlélete számos magyar nyelveművel, például KAZINCZY vagy a franciaás műveltségű PÁNCZÉL PÁL elgondolásával is (az utóbbiról l.: MNy. XLVIII, 21—31).

9. Természetesen azonban LOMONOSZOV egyensúlyra és harmóniára törekvő klasszicizmusa sem bizonyult örökéletűnek; amint a következő, dinamikus lendületű fejezetekből kiderül, a XVIII. század folyamán a népnyelv egyre erősebben nyomult előtérbe,³² elárastotta — többek közt FONVZIN működése révén — a szépirodalmat, s a publicisztika korszerű, forradalmi stílusának megteremtésére is eredményesen törekedett RAGYISCSEV, számtalan új szó és szószerkezet megalkotója.³³

Nem feledkeznek meg azonban JEFIMOV a XVIII. század nyelvhasználatának egy másik fontos területéről, az elegáns szalonnnyelvről sem, s VINOGRADOV nyomán³⁴ bőven idéz a kor divatos, jórészt francia eredetű tükörszavaiból és tükörkifejezéseiből. Lényegében véve ez a kettőség (népiesség; haladó polgári publicisztika az egyik, finomkodó szalonnnyelv a másik oldalon) érteti meg a XI. fejezetben elének rajzoló dialektikus ellentéteket is: míg SISKOV, admirális, miniszter és akadémiai elnök létére konzervatív módon lépett fel „Beszélgetés az orosz irodalom barátaival” című művében, s görcsösen ragaszkodott a patétikus lomonoszovi nyelv stílusdíszítő egyházi ószláv elemeihez, addig KARAMZIN — elismervén mindazt, amit KANYEMIR, LOMONOSZOV és a XVIII. század többi nyelveművelője tett az orosz nyelv pallérozása érdekében — a lomonoszovi periódust már örökre lezártak tekintette, és zászlajára, mely az új orosz próza zászlaja lett, ezt a szót írta: „элеранс”. Az „elegancia” fogalmának, különösen pedig a stílus eleganciájának kifejezésére még nem is volt orosz szó — KARAMZIN „a stílus kellemességének” („приятность стиля”) — nevezte, de máris felbukkan az az új stíluseszemély, amely nagyon rokon a magyar fejlődésben KAZINCZYÉVAL, s amely a nyelv kiművelése érdekében még az idegenszerű fordulatoknak is tárt kaput nyitott. JEFIMOV az orosz kifejezőkészségnek ezt az átalakulását — BELINSZKIJ egykori nézeteivel egyetértve — pozitív, konstruktív jellegű folyamatnak vallja, s bő példaanyaggal szemlélteti, hogyan lett az *esprit des lois*-ből дух законов, az *esprit de suite*-ből дух порядка, hogyan vette fel a 'megható' jelentésű трогательный melléknév a francia *touchant* átvitt jelentése nyomán, s hogyan gazdagodott a karamzini calque-ok révén az egész orosz irodalmi nyelv nem annyira új szavakkal, mint új és finomabb, pontosabb jelentésárnyalatokkal. S hiába állította SISKOV, hogy pl. a трогать 'érint' igének nincs és nem lehet az oroszban 'megható' jelentése, ha maga PUSKIN ezt az igét „Anyegin”-jában mégis használta, s ezzel kiállította számára azt a menlevelet, amelyet JEFIMOV szellemesen стилистический паспорт-nak nevez...

³² Amint egy kandidátusi disszertáció beszámolója (A. V. GOLUB, Язык указов Пугачева, 1951) alapján JEFIMOV kifejti, a hivatalos nyelvbe népnyelvi elemek különösen a Pugacsov-felkelés idején kerültek (Ист. 208). A nép hatalomra jutása másutt is olykor alapjaiban rázta meg az addig uralkodó osztályok nyelvén alapuló hivatalos nyelvhasználatot; tudomásom szerint néhány évvel ezelőtt a görög forradalmi kormány szintén az úgörgög népnyelvet avatta hivatalos nyelvvé, ellentétben a monarchista kormány antikizáló, purista nyelvhasználatával.

³³ Jellemző, hogy RAGYISCSEVNél éppen a гражданин 'polgár' szó vált egész sor származékszó kiindulópontjává (Ист. 216). RAGYISCSEVRŐL E. A. VASZILJEVSKAJA tanulmányán kívül (Язык и стиль А. Н. Радищева. Русский язык в школе. 1949, 4. sz. 7 k.) I. N. Ю. СВЕДОВА értekezését: Общественно-публицистическая лексика и фразеология в „Путешествии из Петербурга в Москву”, сб. Материалы и исследования по истории русского литературного языка. II, 1951.

³⁴ L. Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. 1934, 163.

10. Nincs terünk mindannak beható méltatására, amit JEFIMOV könyve egyik legjobb fejezetében, legalább is a nyelvészeti szempontjából, PUSKIN nyelvről mond (Иср. 253 kk.). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy JEFIMOV talán legjobban itt tesz eleget mindazon követelményeknek, amelyeket 1952-ben az irodalmi nyelv kutatásának módszerével kapcsolatban felállított. Amennyire az orosz lexikográfia jelenlegi állapota megengedte,³⁵ megvizsgálta PUSKIN viszonyát az orosz köznyelvhez, méltatta PUSKIN szerepét az orosz irodalmi nyelv szabályozásában, s nemcsak neologizmusait, egyéni újításait tette mérlegre, hanem behatóan foglalkozott PUSKINNAK a SISKOV-KARAMZIN vitával szemben elfoglalt álláspontjával is. Amint ismeretes, PUSKIN tökéletesen tudatában volt a szlavonizmusok stilisztikai funkciójának, és főleg fiatalkori műveiben szívesen is használta fel a költői nyelvnek mindazon ószláv eredetű elemeit, amelyeket hozzá LOMONOSZOV felől a századvég költői, különösen BÁTYSZKOV és a PUSKINT 15 éves korában Carszkoje-Szeloban homlokon ósókló GYERZSÁVIN közvetítették. PUSKIN később is szívesen nyúlt szlavonizmusokhoz, egyrészt akkor, amikor — mint például Borisz Godunovban — a történeti korfestést kellett stilisztikai archaizmusokkal elmélyítenie, másrészt pedig akkor, amikor a keneteljes, patétikus szlavonizmusokat maró epigrammáiban és más szatirikus műveiben ellentétes funkcióval ruházhatta fel.³⁶ Hasonlóképpen mély hatású volt PUSKIN példája a kölesönszavak, népnyelvi fordulatok használata terén és sok más vonatkozásban; talán nincs is az orosz irodalmi nyelvnek olyan problémája, amellyel kapcsolatban ne lenne fontos ismernünk PUSKIN elméleti és gyakorlati állásfoglalását.³⁷

PUSKINT tehát sokoldalú és részletes tárgyalásban résziesítette JEFIMOV; talán tisztázásra várna még PUSKIN kapcsolata ZSUKOVSKIJVAL és általában az orosz preromantikával. E téren a stilisztikai kutatás támaszkodhatik bizonyos előzményekre; könnyen lehetséges, hogy a puskinai verselés zeneisége és általában a költőnek expresszív hanghatások iránti érzékenysége is sokat köszönhet a preromantikusoknak.³⁸

11. A XIX. századi irodalmi nyelvvel kapcsolatban JEFIMOV terjedelmes fejezeteket szentel BELINSZKIJNEK, GOGOLNAK, TOLSZTOJNAK; foglalkozik a modern tudományos terminológia kialakulásával és az orosz szótárírás mindeddig leghatalmasabb kész alkotásával, DALJ szótárával is. Legalaposabbak természetesen azok a fejezetek, ahol JEFIMOV részben mások, részben a saját kutatásaira támaszkodhatott; hadd említsük meg a „Háború és béke” szövegváltozatainak jó elemzését, amely éles fényt vet a Szovjetunióban folyó stilisztikai kutatások egyik követésre legméltóbb ágára.³⁹ E monografikus jellegű stílusportrékhoz kapcsolódik a XX. fejezetben GORKIJ nyelvi és stilisztikai elveinek bemutatása; nagy kár, hogy itt JEFIMOV kizárólagosan GORKIJ elméleti írásaival foglalkozott, s nem vette figyelembe GORKIJ írói gyakorlatát. GORKIJVAL s a könyv zárófejezetében egészen röviden érintett szovjet-korszakkal kapcsolatban tehát még igen sok lenne a tennivaló; talán helyes volna, ha a következő kiadásban, bizonyos bővítések után, a XIX. századi rész zárná le JEFIMOV művének I. kötetét, s ezután egy egész

³⁵ Az első nagy Puskin-szótár most van előkészületben.

³⁶ Az irónikus szlavonizmusok használatában később SZALTIKOV-SCSEDRIIN tűnt ki, vö. А. И. Ефимов, Язык сатиры Салтыкова-Щедрина, 252–297.

³⁷ A román irodalmi nyelv fejlődésében Eminescu tölt be hasonlóan központi szerepet, s alighanem hasonló volt Petőfi szerepe is a XIX. századi magyar irodalmi köznyelv történetében.

³⁸ ZSUKOVSKIJ nyelvről és stílusról van egy jól használható régebbi tanulmány V. ISTOMIN tollából (Главнейшие особенности языка и слога произведений Жуковского. Русский Филологический Вестник, XXX, 3. sz.), továbbá rendelkezésünkre áll MARCELLE EHRRARD terjedelmes értekezése: V. A. Joukovski et le préromantisme russe. Paris, 1938. Zsukovszkij személyes kapcsolatban állt Goethével; kitűnő Erkönyg fordításának expresszív hanghatásairól: EHRRARD, i. m. 302–3, 165. A kifejező hanghatások szerepéről Puskinnál l. GÁLDI L., Az orosz vers funkcionális problémái. FilK. 1955, 197–8.

³⁹ Sajnos, a variánskutatás nálunk még alig művelt ága a stilisztikának és az irodalomtörténetnek, pedig kétségtelen, hogy a költő műhelyébe az efféle vizsgálatok engednek a legmélyebb pillantást. Nemcsak a születő műalkotás kibontakozását tudjuk szinte lépésről lépésre megfigyelni, hanem tanúi lehetünk egy rendkívül finom nyelvi váltogatásnak is, amely becses felvilágosításokat ad a stilisztikai kifejezőeszközöknek bizonyos időpontban megnyilvánuló értékeléséről. Az orosz stilisztikai kutatás bővelkedik jó variánstanulmányokban, vö. pl. Н. П. Третьякова, Работа Гоголя над языком и стилем „Тараса Бульбы”, сб. Материалы и исследования по истории русского литературного языка, III, 1953.

külön kötet maradna a XX. század nyelvére és stílusára. BLOK, MAJAKOVSZKIJ, JESZENYIN, ALEKSZEJ TOLSZTOJ, SOLOHOV — hogy csak néhány kimagasló nevet említsünk — mind egy-egy külön világ s együtt a stilisztikai tájékozódásnak valóságos kaleidoszkópja; mivel pedig JEFIMOV műve kifejezetten pedagógiai célzatú, a szovjet ifjúság s a jövődö szovjet írók stilisztikai neveléséhez is hatékonyan járulna hozzá nemcsak a klasszikus múlt, hanem a közelmúlt és a jelen stílustörékvéseinek minél behatóbb ismerete.

12. A végkövetkeztetés, amelyet a magunk számára JEFIMOV munkájából levonhatunk, szinte magától adódik: a magyar filológiának éppen úgy, mint minden velünk szomszédos, sőt tegyük hozzá: szinte minden európai nép filológiájának multhatatlan sürgös feladata lenne, hogy az egyes nemzeti nyelvekből kinőtt irodalmi nyelveknek ugyanolyan alapos és részletes monográfiát szenteljenek, aminőt JEFIMOV írt az orosz nyelvről. Le kellene mérnünk azt, amit eddig írtak nagy íróink nyelvéről, s ki kellene jelölünk azokat a feladatokat is, amelyek még megoldásra várnak, s amelyek tudományos értekezések és disszertációk hálás tárgyai lehetnének. Nyelvüvelésünk érdekeit is páratlan módon szolgálná e megírandó mű, „A magyar irodalmi nyelv története”, s tudománytörténeti szempontból talán ez a szintézis lenne irodalomtudományunk és nyelvtudományunk összefogásának, egymásra találásának legszebb bizonyítéka.

GÁLDI LÁSZLÓ

V. Г. Егоров: Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. Часть. I.

(A mai csuvas irodalmi nyelv összehasonlító-történeti megvilágításban. I.)

Чувашское государственное издательство Чебоксары 1954. 239 стр.

A „Советская Чувашия” 1953. február 12-i számában ünnepi megemlékezés jelent meg VASZILIJ GEORGIEVICS JEGOROV 75. születésnapja alkalmából. Megtudjuk belőle, hogy szerzőnk a szibirszi tanítóképzőben kezdte tanulmányozni anyanyelvét és a csuvas folklór száján élő hagyományait. Erősen érezve azonban filológiai képzettségének hiányait, amint szabadulhatott a tanítóságtól, beiratkozott a kazáni hittudományi főiskolára, ahonnan már annyi neves orosz turkológus indult el, és studiuma tárgyául az orosz t a közelkeleti nyelveket választotta. Itt, SAHMATOV, BAUDOUINE DE COURTENAY és SCSEBBA professzorok előadásait kapta meg azt a filológiai alapot, amelyen elindulva, kezdetben orosz, majd csuvas nyelvi problémákba temetkezett. A kazáni keleti pedagógiai intézet tanára volt már, amikor első csuvas tárgyú dolgozata megjelent: Гармония гласных в чувашском языке (1928). Röviddel ezután látott napvilágot legismertebb munkája a Введение в изучение чувашского языка (1930) és a Библиографический указатель литературы по чувашскому языку (1931), majd 1935-ben 20 000 szót tartalmazó csuvas-orosz szótára. A kandidátusi fokozatot már mint érett ember és tekintélyes munkásságra visszatekintő tudós nyerte el „Основные типы образования сложных слов в разных системах языков” c. értekezésével. 1944-től a csuvas tudományos kutatóintézetben dolgozott, 1948-ban pedig kinevezték a csebokszári pedagógiai főiskola tanárává, ahol a mai napig működik. Az utolsó öt esztendő tudós pályájának legtermékenyebb korszaka. Egymás után jelennek meg nyomtatásban: „Н. А. Ашмарин: как исследователь чувашского языка (1948). Роль И. Я. Яковлева в создании чувашского алфавита и чувашской письменности” (1949). „Чувашские словари XVIII века” (1949. „Этногенез чувашского народа по данным языка” (1950.). „Словосложение и его значение в истории языка” (1953). „Словарный состав современного чувашского литературного языка” (1953). című könyvei. Az önálló műveken kívül számos cikke jelent meg ez idő alatt a csuvas tudományos kutatóintézet „Записки” c. kiadványában, többek között: Чувашский язык и чувашское языкознание за 30 лет советской власти (1950). „К вопросу о происхождении чуваш и их языка” (1953). Végül 1954-ben megjelent fent nevezett munkájának első része, amellyel elnyerte a filológiai tudományok doktora címet.

V. G. JEGOROV jelen munkájában egy életen át folytatott csuvas nyelvészeti tanulmányainak összefoglalását adja. Könyvének megírásakor elsősorban hallgatói és a művelődésre vágyó csuvas társadalom lebeghetett szeme előtt, amint az az előszóból is kitétszik. Tankönyvet írt a főiskolák számára, amely hivatva van felkelteni az érdeklődést

a nyelvi problémákkal összefüggő etnogenezis, valamint az irodalmi nyelv kérdései iránt abban a reményben, hogy majd további munkaerőt vonz erre a területre.

A mű négy fejezetre tagolódik: I. Bevezetés, II. Szókészlet, III. Fonetika, IV. Írásrendszer és ortográfia.

A bevezetés jelentős részét a csuvas etnogenezis kérdése teszi. Ez nem is csoda, hisz a csuvasok eredete még mindig vitás kérdés. Említett „Введение” c. munkájában még maga a szerző is nagyon egyszerűnek látta a dolgot: a csuvasok a volgai bolgárok közvetlen utódai, amint azt V. N. TATISCEV¹ már a XVIII. században megállapította, s amint azt a tudomány mindmáig vallotta. Közben azonban lezajlott a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti és filozófiai osztályának Moszkvában 1950 januárjában megtartott, a csuvas nép történetének szentelt ülészaka. Itt bonckés alá került a csuvas etnogenezis egész terjedelemben: archeológiai, antropológiai, etnográfiai és nyelvészeti adatok alapján szóltak hozzá az előadók. Az elhangzott előadások és a nyomukban támadt élénk vita visszatükröződik JEGOROV új szemléletén is. Eszerint történetelőtti ősi volgavidéki népelemek olvadtak bele mind az ismeretlen eredetű precusvas, mind az ott lakó ősi finnugor törzsekbe. Ez az autochton precusvas nép a történet folyamán ismételt keveredett és keresztelkedett finnugor népekkel. A mai csuvasok ősei tehát nem jövevények lakott területükön: már jóval a bolgárok megjelenése előtt itt voltak. A csuvasok esetében tehát nem beszélhetünk egy, már kialakult ide települt népről; a mai csuvas nép egy hosszú történeti folyamat eredménye. A volgai népek múltjának a burzsoá tudósok által összekuszált ismeretét a szovjet tudományak kell tisztáznia.

Az archeológia Csuvasia területét a neolit-kortól megszakítás nélkül lakott területnek tudja. A legrégebb leleteknek két nagy kultúrkörhöz (északi-déli) való tartozása — egyéb későbbi közrejátszó okok mellett — elfogadható magyarázatát látszik adni a két nagy csuvas nyelvjárási terület (anatri-virjal) meglétének. Az antropológia megerősíti az archeológia vallomását: egymás mellett élő europeid, lappoid és ezek keverékéből származott embertípusokról tud ezen a vidéken, a neolit- és bronzkortól kezdve. A hosszúkás fejű mongoloid típus egy későbbi nomád török nép hatása. Az etnográfia is azt bizonyítja, hogy amint a Volga-vidék többi népe, a csuvas nép is egy itt lakott ősi nép bázisán alakult, és később nomád kultúrák hatásának volt kitéve. Ezekhez a megállapításokhoz JEGOROV hozzáfűzi a maga nyelvészeti érveit. Szerinte a csuvasnak egy ősi finnugor közösségekben leélt korszakára mutatnak azok a nyelvi tények, amelyeket a csuvasban egyedül csak a finnugorból magyarázhatunk meg. Legnagyobb bizonyító erőt a vallásos hiedelmek terminológiájának tulajdonít abban a feltevésben, hogy ez a legkonzervatívabb szóréteg. Bizonyítékul ide vonja továbbá a toponimika és onomasztika elvben kétségtelenül igen fontos tanúságait.

A finnugorsággal átítatott precusvas nép életében akkor áll be a sorsdöntő fordulat, amikor egy nála erősebb steppei nomád török nép, az ún. volgai bolgár törzsré, leigazza és magába olvasztja, ill. átadja nyelvét a meghódított népnek. Ez az i. e. II—I. századra tehető első bolgár benyomulás a Volga-vidékre², az erdős hazájukban szétszórta élő precusvasokat még nem találta kompakt tömegben. Innen magyarázható, hogy a precusvasok, valamint a későbbi bolgár birodalom állományába tartozó egyéb volgamenti népelemek is, nem egyformán fogadták a második bolgár behatást. JEGOROV magát a „csuvas” népvét is az első bolgárság „suvaz” törzsi nevéből származtatja, amely véleménye szerint a meghódítottak ajkán nyerte volna a „csuvas” hangalakot. Szerinte a csuvasok tulajdonképpeni története csak ennek a *csuvas-bolgár-suvaz* asszimilációs folyamatnak a befejeződése után kezdődik.

A VII. században jelenik meg a Volga-vidéken a második bolgár-török hullám. Ezek a jövevények már nem voltak idegenek az előző bolgársággal vegyült csuvasok szemében, következésképpen nyelvi és kulturális hatásuk is erősebben mutatkozott rajtuk. Az mongol invázió után hozzájuk csatlakozott bolgár-suvar törzs beolvadásával könnyűszerrel befejeződött náluk a megindult eltörökösödési folyamat. A mai szovjet tudomány leszűrt eredményei alapján, röviden ilyen módon és ilyen összetevőkből keletkezettnek látja JEGOROV a csuvas etnikumot és vele kapcsolatban a csuvas nyelvet. Az említett elemekhez járul a történelem folyamán még a kipesak (kun), a tatár, a keleti finn és végül az orosz hatás. A vitát azonban a szovjet tudósok egyike sem látja lezártnak, és a napjainkban is folyó ásatásoktól és kutató munkától még sok, esetleg meglepő fordulatot várnak.

¹ История Российская с самых древнейших времен 1768, 317.

² KHORENEI MÓZES, Örményország története 1858. 87.

Ezután megismertet bennünket a szerző az irodalmi nyelv megszületésének körülményeivel és az alapjául szolgáló nyelvjárással. A csuvas irodalmi nyelv kezdetei a múlt század 70-es éveibe, I. JA. JAKOVLEV működéséhez fűződnek. Igazi nemzeti irodalmi nyelvről azonban csak az októberi forradalom után, a lenini-sztálini nemzetiségi politika életbelépése óta beszélhetünk. A csuvas irodalmi nyelv az anatri nyelvjáráson épült, ti. ezen alatti az első nyomtatványokat. De mióta a virjál nyelvjárás területén fekvő Csebokszári lett a csuvas köztársaság fővárosa, azóta mind feltűnőbb a virjál elem behatolása. A mai csuvas nyelvjárások kialakulásának kezdeteit már az első bolgár-csuvas érintkezés korára teszi a szerző, amikor a két nyelv feltehető tájszólásaiban már adva lehetett a további differenciálódás lehetősége. Hogy azután ebből a differenciálódásból mennyi tudható be az alkalmazkodni nem tudó precusuvas artikulációnak és mennyi egyéb körülményeknek, az egyelőre nem világos.

Ezután áttér a szerző a szókészletnek és a hangrendszernek a tárgyalására. A nyelvtani szerkezet — úgy látszik — a következő kötet tárgya lesz. A csuvas nép kialakulásával párhuzamos nyelvének kialakulása. Magán viseli a törzsi nyelvtől a nemzeti nyelvig való kifejlődésnek összes művelődéstörténeti nyomait: a finnugor, a bolgár, a tatár, az arab, a perzsa, a mongol és az orosz hatást.

Az alapszókincs és a szótári szókészlet (vö. I. V. SZTÁLIN Marxizmus és nyelvtudomány 22.) határának bizonytalanságára mi sem jellemzőbb, minthogy JEGOROV az alapszókincs 15 csoportra osztott szónagyában egészen szokatlanul elsőkül éppen a legújabb, az új szociális életberendezéssel összefüggő kifejezéseket sorolja fel, amelyek vitathatatlanul gyakran használt s nélkülözhetetlenek mondható elemei a mai csuvas nyelvnek. Az alapszókincset is magában foglaló szótári szókészlet eredeti és jövevényszavakra osztva tárgyalja. Az eredeti szókincset ismét két csoportra osztik: 1. a többi törökséggel közös szavak, 2. csak a csuvasban előfordulók. Az utóbbi szórétégre tartoznak: a) a törökből ki nem mutatható, b) az egyelőre ismeretlen eredetű és c) a török töből, de a csuvas nyelv sajátos belső törvényei alapján alkotott szavak. A nem török származású, eredetinek mondható csuvas szókészletet a szerző akkorára becsüli, mint a török megfelelőikkel egyeztethető szavak mennyiségét. Azonban annak a megállapításához, hogy mi tartozik ebből a török kor előtti szubsztratumhoz, és mi keletkezett később, már a török időkben, de a török befolyástól mentesen, még hiányoznak az előmunkálatok.

A szótári szókészlet eredeti szavai mellett nagy a különféle jövevényszavak száma is. Legnagyobb részük a földrajzilag határos tatárságtól, éspedig — hangtani kritériumok alapján — különböző időből való. Az arab és a perzsa átvételek kevés kivétellel elévültek, a szókincs passzív állományába kerültek. A finnugor nyelvek hatása a csuvasra korántsem olyan jelentékeny, mint amilyen a reájuk gyakorolt csuvas hatás. A RÁSÁNTÓL mari eredetűnek magyarázott 50 szóból a szerző csak 22-t tart mari származásúnak. WICHMANN mindössze öt udmurt szót említ a csuvasban. A nyelvi kölcsönhatás ezen egyenlőtlensége a csuvasok kulturális fölényében leli magyarázatát.

Nagyobb teret szentel a szerző a VIII—X. századtól származóan, a XVI. századtól folyamatosan —, a XIX. század 60—70-es éveitől egyre nagyobb mennyiségben s a forradalom óta tömegesen átvett orosz jövevényszavak kérdésének. A forradalomig átvett 400—500 orosz jövevényszó a mai társalgási nyelvben a csuvas szókincs 8—10 százalékára duzzadt. A kölcsönzavakhoz járul még meglehetősen számú tükörszó, amelyeknek azonban mindegyike beleilleszkedik a csuvas nyelv szellemébe és növeli a csuvas nyelv gazdagságát és kifejezőképességét. Az orosz jövevényszavak, amelyek sok esetben fölöslegesen szorítanak ki eredeti csuvas szavakat, nem egyforma számúak az egyes nyelvjárásokban és természetesen legkirívóbbak a műszaki nyelvben.

A csuvas nyelvnek más népek nyelvére gyakorolt hatásával a Вредение... 115—148. lapjain foglalkozik behatóbban a szerző, ahol ismerteti a magyar, mari, permi, mordvin, manysi, chanti, kazáni-tatár és az ó-orosz nyelvekre kifejtett csuvas befolyást. Régi csuvas nyelvemlékek hiányában mindenestre fokozott jelentősége volna a nyelvi hatások pro és kontra alapos kiaknázásának, mert az etnogenezissel kapcsolatban felmerülő bonyolult nyelvi problémák elsősorban ezen az úton volnának megoldhatók.

JEGOROV könyvének III. fejezetén érezhető leginkább a mű tankönyv jellege, amennyiben a szerző itt többek között általános bevezetést ad a fonetikába. A csuvas irodalmi nyelvben ASMARINHOZ hasonlóan ő is kilenc vokálist állapít meg és hozzáveszi az átmeneti nyelvjárások és a virjál redukált labialis *ä*, *ë* hangjait. Ezekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a delabializáció kezdeteit még a *csuvas-suvaz-suvar* keresztződés idejére kell tennünk, amely folyamat előttünk ismeretlen okoknál fogva, csak az anatriban fejeződött be véglegesen. A XVIII. századi nyelvemlékekhez viszonyítva ez a delabializáció azóta is tovább folyt. Majd áttér a szerző a csuvas vokalizmusnak

a köztörök vokalizmusához való viszonyára. A kettő nagy különbségének két okát látja: egyrészt fonetikai tekintetben már maga az ösbolgár nyelv is különleges helyet foglalhatott el a többi török nyelv közt, másrészt az első beolvadáskor átvett bolgár nyelvet a precusvas artikuláció csak rosszul tudta visszaadni, minek következtében a már fennállott különbségek még jobban eltolódtak.

A csuvas konzonantizmust áttekinthető táblázaton mutatja be a szerző és hozzáfüzi, hogy azok kiejtése mindig attól függ, orosz kölcsönzéssel van-e dolgunk, vagy pedig eredeti csuvas szóról.

Az újabb orosz jövevényszavakat oroszosan ejtjük, nem úgy, mint a régiebb átvételeket, amelyek a csuvashoz idomultak. A sajátos csuvas konzonánsok utánképzése különben meglehetősen nehézséget okoz az idegennek, azért szerzőnk pontos fiziológiai leírásukat adja. A leíró hangtani rész igen hasznos számunkra, mert első kézből, csuvas anyanyelvű tudóstól kapjuk az artikuláció magyarázatát. A mássalhangzók területén a többi török nyelvhez viszonyított feltűnő eltéréseket JEGOROV ugyanazzal az okkal magyarázza, amellyel már a vokálisoknál találkoztunk. Lényegében, ha más fogalmazásban is, de ugyanígy látja a dolgokat SZEREBRENNYIKOV is Вопросы языкознания 1955. 1. 15—25). Csakhogy nála a szubsztrátum nem ismeretlen, mint JEGOROVnál (precusvas). Szerinte a bolgár beözlés alkalmával a mai mari területen lakott marik egy része a bolgárságba olvadt, másik része pedig északnak húzódtott. Az utóbbiak nyelvének hangrendszere világosan magyarázza a csuvas magánhangzók (a o u) és mássalhangzók (zöngétlen konzonánsok) minden más török nép hangjaitól eltérő viselkedését. (Vö. Изогласные явления чувашского и марийского языков. Сборник статей В. А. Гордлевскому. Москва, 1953).

A csuvas irodalmi nyelvben a hangsúly általában a szó végére esik. A nyelvjárásokban nem egyöntetű, mert míg pl. a virjalban függ az utolsó szótag minőségétől, az anatriban nagyjában független az utolsó szótag vokalizmusától. Az orosz jövevényszavak hangsúlya rendszerint nem változik.

A IV. fejezet a csuvas írásrendszerrel és helyesírással foglalkozik. Ez az a terület, amelyen JEGOROV mint az ortografiai és terminológiai bizottság tagja, a tudomány gyakorlati alkalmazásában is tevékeny részt vett.

Ismertetésem elején említettem, hogy JEGOROV azelőtt az egyszerűbbnek látszó egyenes bolgár > csuvas származtatást fogadta el. Ez sem jelentette a csuvas nyelvi problémák megoldását, de az új felfogás még nehezebb kérdések elé állítja a kutatót. A sokoldalú tudományos megvilágítás ellenére is még mindig homályos, csupa feltevés, sejtés és kérdőjel a csuvas etnogenezis és a csuvas nyelvtörténet. Nagy érdeme azonban a szerzőnek, hogy a fiatal csuvas tanuló generációnak felnyitotta a szemét és problémát látókká neveli a keze alól kikerült fiatal csuvas nyelvészeket.

K. PALLÓ MARGIT

В. И. Лыткин: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам с обзором диалектов и диалектологическим словарем. I.

Москва. Издательство Академии Наук СССР. 1955. — 128 л.

A finnugor nyelvtudományi irodalom ismét egy igen hasznos és értékes munkával gazdagodott. LITKINnek az egyetemi oktatás céljait szolgáló permi nyelvjárási chrestomatiája behatóan ismerteti a komi nyelvjárásokat, köztük több eddig előttünk ismeretlen kisebb nyelvjárást és nyelvjárásszigetet; a nyelvjárásokat fontosabb sajátságaiuknak tömör jellemzésével, valamint szemelvények segítségével mutatja be. Egyik érdeme ennek a könyvnek az is, hogy az egyes nyelvjárások területéről, a lakosság számáról sok olyan adatot is közöl, mely eddig részben ismeretlen, részben pedig kevéssé ismeretes volt.

LITKIN könyve három főrésze oszlik. Az első rész (5—36. l.) a permi nyelvekről tájékoztat és a komi nyelvjárásokat ismerteti, a második rész (37—87. l.) nagyobb számú komi és néhány udmurt nyelvjárási és irodalmi szöveget közöl, a harmadik rész (91—126. l.) a szójegyzék, tkp. kis tájszótár.

I. LITKIN rövid bevezető fejezetekben többek között a permi népek és nyelvek történetéről, ezen belül azokról az idegen hatásokról szól, amelyek a komi és az udmurt

népet együttélésük, valamint később, különválásuk után érték, majd rámutat érinti a komi nyelvjárás kialakulásának a történetét és ezzel kapcsolatban fényt vet arra, hogy a három komi főnyelvjárás, nevezetesen a k o m i - z ű r j é n, k o m i - p e r m j á k és k o m i - j a z v a i közül a legutóbbi alakult ki legkésőbb (a XVI—XVII. században), akkor, mikor ez a keleti csoport elvesztette kapcsolatát a másik két csoporttal. Ma már, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, az előbbi két csoport: a komi-zürjének a Komi Autonóm Szocialista Szovjetköztársaságban (Кomi АССР), a komi-permjákok pedig a maguk külön Komi-permják Nemzetiségi Körzetében (Кomi-пермяцкий нац. округ) külön-külön irodalmi nyelvet alakítottak ki; a jazvai-komi nyelvjárás területnek nincs külön irodalmi nyelve. Az Udmurt Autonóm Szocialista Szovjetköztársaság egész területén egységes közös irodalmi nyelv használatos.

LITKIN először a komi és az udmurt nyelv közti legfontosabb különbségeket mutatja be, azután pedig a komi nyelvjárásokat egymástól elkülönítő jellemző sajátosságokat állítja össze.

A két permi testvéryelvben LITKIN szerint a szókinés vagy 80 százalékában közös, igen sok az alaktani, nyelvtani egyezés is, azonban az ősi egyezések nagy száma mellett jelentős természetesen az eltérések, helyesebben az önállóan külön fejlődött jelenségeknek a száma is (szókinés és grammatika terén). Így pl. az udmurtra jellemző az *r- > dž- hangváltozás, csak a komiban van konzekutívuszi -la rag, nagy az eltérés a birtokos és igei személyragok terén; a két nép történetével függ össze, hogy a régi bolgár jövevényszavak száma sokkal nagyobb az udmurtban, mint a komiban, az udmurtban sok a tatár jövevényszó, a komiban szamojéd, karjalai-vepsze, obi-ugor hatás is jelentkezik, stb.

Mielőtt az egyes komi nyelvjárásokat tüzetesebben ismertetné, LITKIN először adatokat közöl a komik területi elhelyezkedéséről és lélekszámáról.

Az 1926. évi népszámlálás adatai szerint a komi-zürjének száma 227 000 volt; ebből a Komi АССР-ben 191 300-an éltek, de ezekhez hozzászámítandók a 6500 lelket kitett letkai komik. Az Udora-vidékének mindössze 1900 komi nemzetiségű lakosa volt, szibériai körzetekben 18 200 komit tartottak számon. Érdekes, hogy a legkeletibb szibériai komi településeken, nevezetesen Novo-Szibirszk, Barnaul, Bijszk, Kuznyeck stb. vidékén 5800 komi élt, számra nézve tehát körülbelül ugyanannyian, mint az Ob alsó folyása mentén kimutatott 5600 főnyi komi lakosság. (A Pecsora alsó folyásának vidékén és a murmanszki kormányzóságban 2400, végül a már említett területeken kívül még 6700 komi-zürjént tartottak számon.)

A 227 000 lelket számláló komi-zürjének mellé sorakozott a 134 000 főnyi komi-permják és a 3200 főre rugott jazvai-komi lakosság. Így az összes komik száma 1926-ban 364 200 volt. A komi-permjákok közül a Komi-permják körzetben 114 400-an, a régi vjatkai kormányzóság területén 7300-an laktak, 3700 permják pedig messze keleten (Minuszinszk, Kuznyeck, Barnaul környékén) telepedett meg.

Már ez a most ismertetett lélekszám is öröndetes emelkedést mutat az 1897-es népszámlálás adataihoz viszonyítva: akkor mindössze 258 300 volt a komik összes száma; az 1938. évi népszámlálás már 408 700 komit mutatott ki. 41 év alatt tehát 150 400-zal, azaz 58%-kal nagyobbodott a komik száma.

Az udmurtok száma 1897-ben 421 000, 1926-ban 504 200, 1939-ben 605 700 volt; az ő lélekszámuk tehát 42 év alatt 184 700-zal, azaz körülbelül 44%-kal növekedett.

Az egyes komi nyelvjárások hangtani sajátosságainak ismertetése kapcsán LITKIN mindenekelőtt a jazvai nyelvjárásnak a komi nyelvterület többi részében ismeretlen hangjait emeli ki. Ezek a német *ü* hanghoz közel álló jazvai *ü* (*uu*) (LITKIN jelölésében *ÿ*), az angol *but*-beli magánhangzóhoz közel álló *o* és a labializált *é* (LITKINnél *ë*), mely a német *ö*-höz áll közel. Az ebben az összefüggésben tárgyalt hangmegfelelésekre és hangsúlyozási viszonyokra vonatkozólag l. LITKIN Древнепермский язык c. munkájáról szóló ismertetésünket is (NyK. LV, 279—282). Ilyen hangtani sajátosságok, melyeket itt csupán egy-egy példán mutatunk be, a következők: J. (= jazvai), P. *tenat* ~ komi *tenad* 'a tiéd'; J. *udž*, P. *odž* ~ kmi *vodž*, FSz. (= felsősziszlói) *ǰdž* 'korán'; J. *dud*, P. *dod*, kmi *dod* ~ AV., Ud., Vm., *dojd* 'szán'; J. *šorjorž*, kmi *širjas* ~ P. *širrez* 'egerek'; J., P. *boš* ~ kmi *bošt* 'végy!' stb. Alaktani különbségek pl.: a többesszám jele: kmi *-jas*, Ud. *-jes*, J. *-jöz*, P. *-jez*; az allatívus ragja: kmi *-li*, L., Le., P. *-lž*, J. *-lo*; a középfokkal kapcsolatos hasonlítóhatározó ragja a permjákban *-ša*, ez a rag más nyelvjárásokban ritka. Jelentős különbségek mutatkoznak az igeragozás terén is. Érdekes eltérés figyelhető meg kicsinyítő képzők (illetőleg ilyen értelmű összetételek) használatában; 'botocska' pl. a komiban *beⁿ-tor*, a permjákban *be^l-or-k*, a jazvaiban *be^l-pian*. Legtöbb az eltérés lexikális téren. LITKINnek 101 ilyen eltérő szóhasználatot felsoroló példatárából csak három példát akarunk idézni.

'szép':	komi	<i>mi'tsa,</i>	P.	<i>basek,</i>	J.	<i>bedorr</i> (GENETZ: <i>bedorr</i>);
'ütni':	„	<i>kutškanvi,</i>	„	<i>varl'jni,</i>	„	<i>va'tkalno;</i>
'gyorsan':	„	<i>regid,</i>	„	<i>tšoza,</i>	„	<i>per'ta</i> (GENETZ: <i>per'ta</i>).

A komi nyelvjárások felosztásának általánosan elfogadott alapja az *l* hang viselkedése (hogy érvényesül-e, és ha igen, milyen módon az *l > v* hangváltozás), de *e* mellett jellemző különbséget jelenthet még a végződésekben mutatkozó *e ~ e ~ o* váltakozás, valamint az ugyanilyen hangtani helyzetben jelentkező *i ~ i* váltakozás is.

A nem szótagkezdő eredeti *l* viselkedése alapján a komi nyelvjárások tudvalevőleg négy csoportba oszthatók: 1. *l*-es, 2. *l ~ v*-s, 3. *l ~* nulla, 4. *l*-nélküli vagy *v*-s nyelvjárások. (Ezekről részletesebben l. pl. NyK. LV, 6 kk.)

LITKIN megemlíti (18. l.), hogy a nyelvjárás jellegétől függetlenül állandó a *v*, illetőleg az *l* hang a következő esetekben: *a*) hangutánzó szavakban (pl. *havz'ini* 'nyávog': *havest*-mom.; *kolsk'ini* 'megüt, bevág', vö. WICHM.—Уот. 117: Уд. *kolskun pukt'iniš* 'mit den Fingerknöcheln schlagen'); *b*) az *-ov*, *-ev* képzős melléknévekben (*lezeveš* 'kékesek'); *c*) összetételekben (mint pl. *šinva* 'könny'); *d*) a permják hasonult többesjelben (*vevevez* 'lovak'); *e*) orosz eredetű új átvételekben (*stul* 'szék'). (Ugyanígy Современный коми язык, 1955 I, 44—5.)

Az itt említett esetek közül azonban a *c*) esetben eredeti *v*-vel és nem *l*-lel van dolgunk (*šin-va* tkp. 'szem-víz'), a *d*) esetben eredeti *j*-ből hasonult, illetőleg a szóvégi *v*-nek geminálásából keletkezett hanggal van dolgunk (l. pl. fent P. *šyrez* 'egerek'). Így talán csak az *a*), *b*) és *e*) eseteket érdemes külön kiemelni. Tulajdonképpen külön elbírálás alá esik a *b*) pont is. Az *-ev*, *-ov* melléknévképző az *l*-es nyelvjárásokban *l*-es alakban jelentkezik (pl. WICHM.—Уот. Sz., L. *gerdol*, P. *gerde'v* 'rőtlich stb.'; Sz. *kužol*, P. *kužev* 'etwas lang, länglich'; GENETZ P. *gö'rdol* 'rötlich', *bö'bol* 'etwas wild, etw. dumm'). A képző alakjához vö. WIED., Gramm. 56, БУБРИН, Gramm. literat. komi jazika 87, ANDRÁSSY KÖVESI M.: NyK. LV, 105—6, FOKOS: uo. 15, Современ. коми язык I, 37, 162, stb.). Az *-evés* féle alakok tehát bizonyára csak *v*-s és *l ~ v*-s nyelvjárásokban jelentkezők. Az utóbbiakban (az *l ~ v*-s nyelvjárásokban) a képző alakjára föltehetőleg az orosz eredetű *-ovej*, *-evej*, *evej*, *-ovat* képzők voltak hatással (vö. LITK., Chreszt. 15: P. *kértovej*, J. *kártevej* 'vasból való', P. *puovej*, J. *puovej* 'fából való'; F. F. POPOV, Komi Grammatika I, 75; *šedov*, *šedovat* 'feketés', Современ. коми яз. I, 37, stb. Az orosz képzőkre vonatkozólag l. pl. a szovjet Akadémia nagy nyelvtanát, 333, 342 és különösen 336. l.). De természetesen csak helyeselhetjük, hogy LITKIN ebben az összefüggésben is felhívta figyelmünket erre a jelenségre.

Fontos az a részletes és térképek segítségével is megvilágított összeállítás, mely a négy típus földrajzi határaitól, területéről pontos tájékoztatást ad.

A) Az *l*-es nyelvjárás(ok) területéhez tartozik:

1. a komi-permják körzet északi része (Kosza, Kocsevo, Gajini vidéke);
2. a Káma felső folyásának vidéke: a zuzdini övezet (Зюздинский район);
3. a jazvai-komi nyelvjárás területe;
4. a Sziszola medencéje a folyó felső folyásától kezdve egészen a Sziktivkartól délre fekvő Lozim falváig bezárólag;
5. délen Kobra falva a Kobra-folyó mellett;
6. a Luza medencéje, kivéve Objacsevo és Csitajevo szelyszovjetek területét;
7. a Letka felső folyása;
8. a Felső-Vicsегда mentén Kercsomja, Vocs, Pozseg vidéke;
9. a Pecsora felső folyása Cesugor falváig bezárólag;
10. a komi-permják körzet legdélibb részében Leninszkoje és Pjatyino vidéke (a Nyerdva mellett);
11. az Inyva alsó folyása mentén a komi-permják körzet délkeleti határán fekvő Onyi szelyszovjet területe.

Ezt az *l*-es nyelvet a komiknak egy harmada beszéli. E nyelvjárás nevéül LITKIN a „koszai-sziszolai nyelvjárás” elnevezést ajánlja.

B) Az *l ~ v*-s vagy „vicsegdai nyelvjárás” a komik 25%-ának az anyanyelve (és egyúttal az irodalmi nyelv is).

Ennek a nyelvjárásnak a területe a következő vidékekre terjed ki:

1. a Vicsегда és déli mellékfolyói: a Loksim és a Pozseg, néhány felsővicsegdai terület kivételével;
2. Sziktivkar és az Alsó-Sziszola vidéke Lozimtól északra;
3. az Udora vidéke;

4. a Luza melletti Objacsevo és Csitajevo;
5. a Vim legalsó folyásánál fekvő települések.

C) Az $l \sim 0$, vagy „izsmai nyelvjárást” (női ’leány’ \sim nőies ’leányt’) a komiknak körülbelül 18%-a beszéli. Területe a következő:

1. a Pecsora medencéje Scugortól északra és az Izsmá vidéke;
2. Kola félszigetének komi települései;
3. az Ob alsó folyásának vidéke;
4. a Vim melléke, kivéve a torkolat vidékét;
5. a Felső-Vicsegda mentén Usztykulom, Usztynyem, Mijeldin és még más vidékek;
6. a Visera melléke (a Visera a Vicsegdának egyik jobboldali mellékfolyója).

D) A v -s vagy l -nélküli vagy „inyvai nyelvjárás” (vev ’ló’, instr. *veven*) a komik 24%-ának a nyelve. Területe az Inyva medencéje a komi-permják körzet déli részében (itt fekszik Kudimkar is, a körzet fővárosa), néhány település kivételével. P. Sz. Kuznyecov szerint a régi lakosságnak egy része még különbséget tesz az eredeti v és az l -ből lett v között. Az utóbbinak a helyén bilabiális w -t (β -t) ejtenek, az eredeti v viszont dentilabiális ejtésű. LITKIN megfigyelése szerint ma mindkét esetben általános a dentilabiális v , ez azonban laza artikulációjával akusztikailag nagyon közel áll a bilabiális β -hez, viszont az északi (koszai) l akusztikailag nagyon közel áll az inyvai v -hez. (Vö. még Uor.: Kons. 193; I. még ALH. III, 270.)

A komi-permják irodalmi nyelv, mindamellett, hogy egyébként Kudimkar v -s nyelvén alapszik, az $l > v$ tekintetében ma már a vicsegdai típust követi; így a permják irodalmi nyelv közeledett a komi irodalmi nyelvhez.

A fent említett másik két hangtani kritérium (az e és i jelentkezése szuffixumokban) fontos különbségekre világít ugyan rá, azonban ezek alapján kevésbé éles és kevésbé átfogó csoportosítást kapnánk.

Az egyes nyelvjárások területének az előbbieken ismertetett megállapítása után LITKIN a komi nyelvjárások részletes jellemzésére tér át (22. l.).

I. A j a z v a i nyelvjárás abban az 54 faluban, melyben ezt a nyelvjárást beszélik, meglehetősen egységes. Parsakova és Antyipina vidékén azonban egy bizonyos fajta labiális illeszkedés figyelhető meg: a hangsúlyos szuffixum, ill. a nem-első szótag o hangjából a megelőző szótag labiális u , uu hangjának hatása alatt o lesz.

II. A komi-permják körzet déli részét, vagyis az Inyva és a Nyerdva mellékét, az északi résztől (a koszaitól) oroszok lakta terület (a juriai övezet) választja el. Az északi terület l -es, a déli (az inyvai) v -s terület. Az inyvai nyelvjárásra jellemző még a raggá vált *vile* $>$ *vive* $>$ *-ve*, *vilin* $>$ *vivin* $>$ *-vin* stb. névutó használata (pl. *pižanve* ’az asztalra’). A hangsúly helye tekintetében is eltérés mutatkozik a két nyelvjárás között; az inyvai nyelvjárásban ezenfelül a hangsúlyos szótag intenzitás és időmérték dolgában is különbözik a hangsúlytalan szótagtól.

Az északi nyelvjárásban külön helyet foglal el a Lupja folyó (a Káma egyik baloldali mellékfolyója) mellékének a nyelve. Itt a hangsúly jelentős mértékben szabad, de az első szótag hangsúlyozására irányuló tendencia is mutatkozik itt. Ebben a nyelvjárásban a főnév többesjele *-jez*, a sorszámnév-képző *-edž*.

A déli-permjákban négy kisebb nyelvjárásterületet különböztetünk meg: az onyividéket, alsó-inyvait, nyerdvait és a kudimkar-inyvait. Onyi vidékének a nyelve és a nyerdvai nyelvjárás l -es jellegű. Az onyividéki nyelvjárás hangsúlyozási rendszerében és szókészletében közeledik a jazvaihoz, mindamellett hogy ezt a két területet több mint 150 km-es távolság választja el egymástól.

Az alsó-inyvai nyelvterület legnagyobb helyége Jušva (ennek a nyelvjárását tanulmányozta 1902-ben WICHMANN). Itt a v intervokalikus helyzetben, különösen a hangsúlyos szótagot követő szótagban, gyakran kiesik (*po-eni* $<$ *poveni* ’ők félnek’, de *šiva* ’énekelek’); ha az ennek következtében egymás mellé kerülő két magánhangzó egyike i , akkor hiástustöltő i lép fel (*suva vim* $>$ *su*i*vim* ’álltunk’). Tőszótagbeli eredeti e helyén itt (éppúgy, mint az onyi és a jazvai nyelvjárásban) i jelentkezik (pl. *ig giž* ’nem irtam’). A prosecutivus ragja az alsó-inyvaiban *-et* stb.

A zuzdini nyelvjárás l -es jellegű és középhelyet foglal el a komi-permják és a komi-zürjén között, legközelebb azonban a felső-sziszolai nyelvjáráshoz áll. Területe Kudimkartól nyugatra van; 1926-ban 7267 ember beszélt ezt a nyelvjárást. Egyik jellemző sajátága egyes mássalhangzók palatalizálására irányuló hajlam: az l palatalizálása e előtt, *ge-*, *gi-*ből *de-*, *di-* lesz (természetesen $g \sim g$ -n keresztül), *ke-*, *ki-*ből pedig *te-*, *ti-* (szintén $k \sim t$ -n keresztül). (En ezt a hangváltozást komi-zürjén nyelvjárásokban is megfigyeltem. L. még KALIMA, Russ. Lehnw. im Syrj. 16.) A *dž*, *džž*, *tš* affrikátákból sok szóban az explozív elem kiesésével *ž*, *žž*, *š* lett.

III. A k o m i z ü r j é n nyelvjárást nagy és nem mindenütt összefüggő területen beszélik, így egyes vidékek nyelve között nagyobb eltérések is észlelhetők; ezek a különbségek azonban a fiatalabb nemzedék nyelvében — az iskola és az irodalom hatása alatt — kezdenek elhalványulni, elmosódni. Itt tíz kisebb nyelvjárást különböztethetünk meg.

1. Az alsó-vicegdai $l \sim v-s$ és $-id, -it$ jellegű (pl. *dojd* 'szán'). Palatalizált mássalhangzó után szuffixumokban $i, e > i, e$.

2. Az udorai $l \sim v-s, -id, -it$ jellegű, de $-d-s$ alak is előfordul: *dođ* és *dojd* 'szán'; *vo-* helyett sokszor *ve-*, pl. *vejm* 'száj'. Palatalizált mássalhangzó előtt szuffixumokban $i, e > i, e$. A többes szám jele $-jes$.

3. A vimi $l \sim 0$ jellegű. A tagadó ige präterituma itt éppúgy, mint az előbbi háromban és az izsmaiban, *ig, in, iz*. Az infinitivus személyragos alakjai: *munnjad* 'mened', *munnjas* 'mennie' (vö. az illativusban is: *karam, karad, karas* 'városomba' stb.).

4. Az izsmai szintén $l \sim 0$ jellegű. Ide tartoznak az Ob alsó folyásánál levő komi telepek is. A *tš, dž* ejtése: *tš, dž*. A *tš, dž* kevésbé energikus, „lágyabb” artikulációjú; orosz jövevényszavakban az orosz ψ helyén kakuminális *tš-t* találunk itt. Szuffixumokban $e > e$. Igeragozásbeli sajátság: *munisnjs* 'ők mentek', *munasnjs* 'ők mennek, fognak menni' (CASTR.: *istijnjs* vagy *istasnjs* 'mittunt', *istinjs* vagy *istisnjs* 'miserunt'; WICHM.: *karenjs, karasnjs* 'csinálnak', *karisnjs, karinjs* 'csináltak').

5. A felsővicegdai nagyjában $l \sim v-s$, de egyes vidékeken $l \sim 0$, más vidékeken meg l -es jellegű. Szuffixumokban, ill. nem-első szótagban $e, i > e, i$. Magánhangzós végű névszóknál *kerkan, kerkaš* típusú alakok (így a J-ban is), más nyelvjárások *kerkajn* 'házban', *kerkajš* 'házból' típusú alakok helyén.

6. Sziktivkar és környékének nyelve $l \sim v-s$ jellegű; *dođ* mellett *kvajt* 'hat'.

7. A középszi-szolai nyelvjárás l -es és t -s jellegű; $-i$ -vel kezdődő végződés előtt az l kiesésével, pl. *vištajs* < *vištalis* 'ő elbeszélte' (ez a sajátság azonban más nyelvjárásokban is tapasztalható). Az igeragozásban: *mije munije* 'mi mentünk', *bostmni* 'ők vettek'.

8. A felsőszizolai is l -es, t, d -s jellegű. Jellemző rá az o (zárt o) fonéma, pl. *pon* 'vég', *pon* 'kutya'. Palatalizált mássalhangzók között $a > e$, pl. V *hah* (WICHM. *hah*) ~ FSz. *heh*. Igeragozás: *munenjs* 'ők mennek', *oz munnjs* 'nem mennek', *tije munemaes* 'ti — úgy mondják, úgy látszik — elmentetek'. Az idetartozó Kobra falvában szövegi $e > o$, pl. *muno gorto* ~ V *munę gortę* 'hazamegy'.

9. A luza-letkai l -es jellegű; az allativus ragja $-le$, a terminativusé $-edž$. Kicsinyítő melléknévképző $-gem$. A többes jele hasonló: *ketš* 'nyúl': *ketšas* 'nyulak'.

10. A pecsorai nyelvjárás l -es jellegű és közel áll a közép-szi-szolaihoz. Ez a nyelvjárás, melyet a Pecsora felső folyása mentén (Scsugor falváig) beszélnek, még kevésbé van felkutatva.

Ha mármost a komi nyelvjárásoknak LITKINTÓL adott jellemzését a WICHMANTÓL adott leírással hasonlítjuk össze, mindenekelőtt azt tapasztaljuk, hogy az egybehangzóan megállapított sajátságok mellett mindkettő más-más sajátságokat is kiemel. De egyes eltérések is látnak a két jellemzés között. Így pl. WICHMANN szerint (I. JSFOU. XXI/3, 20) „in I entspricht e (im Auslaut e) und in UV e stets einem e der übrigen Dialekte in nichtersten Silben (in den beiden genannten Dialekten kommt e überhaupt in anderer als erster Silbe nicht vor), z. B. V S L *kinem*, P *kinęm* 'Bauch', I *kinem*, UV *kinem* . . .”. LITKIN szerint azonban ez a hangváltozás az alsóvicegdai csak palatális mássalhangzó után következik be, de ekkor magashangú e, i (és nem e, i) lesz az e, i hangból. Ezt állapította meg 1927-ben (Az $-s$ névszóképzők a permi nyelvekben 16). Mostani munkájában újabb megfigyelések alapján is ezt a hangváltozást ebben a nyelvjárásban szintén csak palatális mássalhangzó után, „в суффиксальных слогax” (31. l.; l. alább) konstatálja. Példái és szöveg szemelvényei valóban igazolják LITKINnek ezt a szabályát (a 31. lapon: *děžed* 'ritka', a 32. lapon: *munemaes* 'ők mentek', a 70. és 71. lapon *gudekaseni* 'harmonikáznak', *vojkasej* 'testvéreim', *mamte* 'anyádat', de *vi džedni* 'nézni', *batis* 'atyja' 31. l.)

Az eltérésnek az lehet az oka, hogy a háromféle megfigyelés az alsóvicegdai területnek más-más pontjára vagy pontjaira vonatkozik. A szóban forgó hangtani sajátság talán nem érvényesül az egész alsóvicegdai területen egyforma módon és mértékben. Én két alsóvicegdai közlőtől jegyeztem fel szövegeket; mindkettőnek a kiértésében az e általában megmaradt (pl. *leşede!* ZS. 77 'készítsetek elő!', *settše* uo. 93 'oda'). (WICHMANN egy Kokvic falvából való közlőnek a nyelvért tanulmányozta, azt az alsóvicegdai szöveget, melyet LITKIN közöl, Palevici falvában jegyezte fel SZIDOROV, az én két közlöm közül az egyik Szemukovkerosz falvából való, a másik aikinói ember volt.)

LITKIN régebbi megállapítása szerint (i. m. 16) a felsővicegdaiiban az első szótagon túl e, i felel meg a V., Sz., L. e, i hangnak; mostani munkájában — úgy látszik,

csak „durvább” átírással — *e*, *i* szerepel ebben a nyelvjárásban „szuffixumos szótagban” (33. l.). Én a felsővicsegdai és az ide számítható prupi nyelvjárásban az első szótagon túl hangsúlytalan szótagokban más nyelvjárások *e*, *i* hangja helyén *e*, *i*-t jegyeztem, bár néha, különösen önállóan (nem mondatban, ill. összefüggő beszédben) én is *e*, *i*-t hallottam ilyen esetekben (vö. Volksd. d. Komi 327, 73—4).

Még meg kell jegyeznünk, hogy LITKIN „szuffixumos” szótagon, úgy látszik, általában az első szótagon túl levő szótagot ért. Az izsmai nyelvjárással kapcsolatban is megállapítja, hogy „szuffixumos” szótagban *e* van a legtöbb nyelvjárás *e* hangja helyén (34. l.); a szövegekben azután ilyen alakokat is találunk: *zeleta* 'золото', *mešek* 'мешок', *mešeken* 'с мешком' (69), *mešeke* 'в мешок' (70).

Ugyancsak az izsmai nyelvjárással kapcsolatban WICHMANN hosszú, félhosszú és rövid magánhangzókat figyelt meg. LITKIN csak az $l > 0$ esetében tesz említést hosszú magánhangzóról (pl. 34, 68: *böö*, olv. *vē* 'ló', 68: *ин поозы* = *in pōzi* 'ne félj!'). Érdekes azonban, hogy a szövegekben (68) a rendes *vē* mellett abszolút mondatvégen kétszer is rövid magánhangzóval jelentkezik ez a szó (*vē*); éppígy a *vel*- ige töve is: *uc ныр-пыр төлка өд* (67) 'был не совсем умен'. Hasonlóan: 68: *из вус'мо* 'he сказал', sőt a Современный коми яз. (47) szerint az $l \sim 0$ -s nyelvjárásokban egyaránt lehetnek *nē* és *nī* 'leány', *vōnīm* és *vōnīm* 'lovunk' féle alakok.

Ezeknek az eltéréseknek azonban az lehet a magyarázatuk, hogy az illető nyelvterületnek más-más pontjaira vonatkoznak a megállapítások, egyéni kiejtéssel is kell számolnunk, és nem szabad elfelejtenünk, hogy LITKIN a cirill-betűs átírásában — e tankönyvnek szánt munkájában — nem kívánta a tőle egyébként jól felhasznált dia-kritikus jeleket halmozni; így pl. *e*, *i*, *e*, *i* mellett sehol sem jelez hátrább képzett *e*, *i* hangot.

Nagyon tanulságos ennek a most ismertetett első résznek befejező szakasza (36), mely az átírásról szól. LITKIN a *š*, *ž* (a komi irodalmi helyesírásban: *öš*, *č*) betűk hangértékét *dž*, *tš*-ben jelöli meg (nem *dž*, *tš*-ben). Az *š*, *ž* hangokkal kapcsolatban valóban már sokszor rámutattak arra, hogy akusztikailag igen közel állnak az *š*, *ž* hangokhoz (l. pl. Уот.: Kons. 41; 42 stb.), sőt az 1955-ben megjelent, már többször idézett Современный коми яз. I, 32. lapján LITKIN egyenesen azt írja, hogy az *s*, *z*-nek palatalizált párja *š*, *ž*, de ugyanolyan joggal lehet az utóbbiakat az *š*, *ž* palatalizált párjainak tekinteni.

LITKIN könyvének második része (37—87) nyelvjárási olvasókönyv. Szemelvényeket közöl orosz fordítás kíséretében a következő sorrendben:

A) A komi nyelvből: a) komi-permják nyelvjárások: 1. zuzdini, 2. kosjai, 3. kocsevői, 4. lupjai; b) nyva-nyerdvai nyelvjárások: 5. kudimkar-nyvai, 6. jušvai, 7. onyi, 8. alsónyvvai, 9. nyerdvai; c) komi-jazvai nyelvj.: 10. tyimino-belykovi, 11. talavolyi, 12. antyipina-parsakovai, 13. konovalovai; d) komi-zürjén nyelvj.: 14. udorai, 15. vimi, 16. izsmai, 17. alsóvicsegdai, 18. sziktivkarvidéki, 19. felsővicsegdai, 20. peccorai, 21. középsziszolai, 22. felsősziszolai, 23. luza-letkai szövegek. Ezekon kívül még 24. a komi-permják és 25. a komi-zürjén irodalmi nyelvből is közöl néhány szemelvényt.

B) Udmurt nyelvi szemelvények (főleg WICHMANN gyűjteményéből): 1. glazovi, 2. malmiži, 3. jelabugai, 4. malmiž-uržumi, 5. ufai nyelvjárási és 6. udmurt irodalmi nyelvi szemelvények.

Tanulságos összehasonlításra ad alkalmat egy kis orosz szöveg, melyet LITKIN komi-zürjén, komi-permják, komi-jazvai és udmurt fordításban mutat be.

A szövegek igen tanulságosak lexikális és grammatikai szempontból egyaránt. Csak egy-két szólásra akarunk itt rámutatni.

A népnyelvben gyakran használnak accusativus helyett dativust (allativust). Ez persze más nyelvekben sem ritka jelenség, és a komival kapcsolatban is rámutattak már erre az érdekes nyelvhasználatra (l. pl. Volksd. d. Komi 366). LITKINNél ilyen mondatokat találunk: *Мя с половиной продали, другую [половину] съели*; *И. Карколы Иван лэдзис* (68) *Иван опустил Карко* ('a K. lovat, a gesztenyebarnát').

Egy izsmai szövegben (70) ezt olvassuk: *tšuh gozja* 'бездетная чета', azaz 'gyermektelen [házaspár]', szó szerint 'ujjpár, két ujj'. Egészen hasonlóan szólást jegyeztem fel én is a vicsegdai nyelvjárásból: *tšuh-eti ovni* vagy *tšuh-etken ovni* 'egészen egyedül, magányosan élni'. Ezt a szólást már WIEDEMANN is közli: *tšuh öti olny* 'allein leben'. Megállapíthatjuk, hogy itt egy orosz szólás tükörfordításával van dolgunk. Az orosz *один, как перст* OZEGOV szerint a. m. 'совсем один', LENSTROEM fordításában: 'mutterseelenallein', HADR.—GÁLDMÁL: 'egyes-egyedül, teljesen egyedül'. Az orosz *перст* régies, elavult szó, jelentése 'ujj'. A komi szólás tehát még abban az időben keletkezett, amikor az orosz *перст* szó még közhasználatú volt. De észrevehetjük azt

is, hogy itt ugyanazzal a képpel van dolgunk, melyet a magyarból is jól ismerünk, amikor tudniillik jellemző szemléltető gesztus kíséretében mondják: *úgy maradtam mint az ujjam*. Az itt idézett izmai szólásban a kép alkalmazása tágult; két egyedül álló emberről, egy gyermektelen házaspárról mondják, hogy ők „két ujj”, mintegy „úgy maradtak, mint két ujj”.

Az ott (70) előforduló szólásról *sie asjle-bure mune* 'в прекрасное утро он едет' talán inkább más alkalommal fogunk szólni.

Még csak egy érdekes kifejezőmódra szeretnék ezúttal rámutatni. Ezt a kérdést: Le. *una-e koran?* (77, 78) LITKIN így fordítja le: 'много ли просишь?', azaz 'sokat kérsz-e?' Ennek a vásárlással, alkudozással kapcsolatos szólásnak az orosz fordítása természetesen pontos, de tkp. az oroszban értelmileg inkább ez felelne meg neki: сколько просишь? 'mennyit kérsz?' (A felelet a mi esetünkben: „2500 rubelt”, illetőleg „300 rubelt” (uo.).) A kérdés tudniillik a komiban ilyen összefüggésben jellemző módon így hangzik: „sokat kérsz-e?”, „drága-e ez a holmi?” stb., olyan értelemben, hogy „mennyit kérsz?”, „mennyibe kerül ez?” Pl. Ud. (ZSz. 164), V. (ZNépk. 50) *una-e koran?* (az én fordításom szerint is:) 'sokat kérsz-e?', Le. (Volksd. 63) *una-š-ne koran?* ua.; V. *veljē dona-e?* — *vit-šo tšelkeveji* (ZNépk. 50) 'drága-e a lovad? — 500 rubel'; V. (Volksd. 406) *una-e veljē vjē koran?* — *vetj-min tšelkeveji* 'verlangst du viel für das Pferd? — 50 Rubel'; Le. *me tojke das-vit tšelkeveji naževiti, te, vokaneji, una-š?* (NyK. XLV, 435) 'én csak 15 rubelt kerestem, te, testvérem sokat-e?' stb. stb. Mindenképpen találóbb WICHMANN fordítása: V. *una-e vajin?* (SvD. 306) 'wieviel hast du mitgebracht?', Sz. *una-e vajis?* — *tjrenjš vajis* (W.—Uot. 277) 'wieviel brachte er? er brachte viel (in vollem Masse)'. Ez a szerkezet egyébként más nyelvekben is használatos. A németben is *wieviel?* 'mennyi?' tkp. a. m. 'mily sok?'; *wie teuer ist das?* 'mennyibe kerül ez?' tkp. 'milyen drága ez?' A finnen is mondják: *paljoko maksatte?* (KATARA) 'wieviel wollen Sie anlegen?', *montako?* 'hány, mennyi?' tkp. 'sok-e?', *monesko (päivä) on tänään?* (RANKKA—STRENG) 'den wievielten haben wir heute?', *paljonko se maksaa?* (WEÖRES) 'mennyibe kerül?'. Szamojéd és török hasonló szólásokra vonatkozólag l. pl. PROKOFJEV szelkup nyelvtanát (94), BÁLINT (I, 44, 52), PAASONEN—KARAHKA 57, 68.

A könyv utolsó része, a nyelvjárási szótár, azon az anyagon alapszik, melyet 1928—32-ben LITKIN, NYECSAJEV, Sz. A. POPOV és az azóta elhunyt SZIDOROV és SAHOV gyűjtött; ennek a szótárnak a kéziratát LITKIN és SZIDOROV szerkesztésében teljesen elkészült, a kézirat azonban a második világháborúban elkallódott. Szerencsére megmaradt a fogalmazvány; ennek az anyagát azóta újabb gyűjtések alapján kiegészítették és több esetben főlhasználták WICHMANN—UOTILA szótárát, valamint más szótárakat is.

A szójegyzék értékét nagyon növeli az, hogy számos nyelvjárásból közöl adatokat, az egyes szavak mellett feltünteti a más nyelvjárásokban esetleg helyettük használt más szavakat, a szó orosz jelentésének megadása után pedig sokszor rámutat a szó eredetére (elsősorban a finnugor eredetű és a jövevényszavaknál).

Hadd fűzzünk ehhez a részhez is egy-két megjegyzést.

A *vok* szóhoz (96) l. pl. UOTILA: Kons. 247, Chrest. 182.

A *šiv, šiv* szó (120) 'буря, сильный ветер' sziktivkarvidéki és alsóvicsegdai szónak van feltüntetve és iráni szónak magyarázva; a 34. lapon viszont mint jellemző vimi szó szerepel *šj* 'сильный ветер'. Szavunk, melyről LITKIN a Drevnyepermszkij jazik 42., 48. és 144. lapján szól, bizonyosan csuvas eredetű (vö. NyK. LV, 13—4, 284).

A V., AV. *velega*, FSz., KSz. *vologá* 'étel, élelem, eledel' szóról LITKIN (97) megállapítja, hogy orosz eredetű: „ср. вологодск. *волога*—похлебка, варево (Даль)”. WICHM.—Uot. ezt a szót a vicsegdai, sziszolai, udorai és izmai nyelvjárásból közli (*velega, vologá*, illetőleg *velega* alakban; 329) és természetesen szintén orosz eredetűnek mondja; l. még KALIMA, Russ. Lehnw. im Syrj. 168. Úgy gondolom, hogy ezzel a szóval azonos WICHM.—Uot. Sz., L., Ud. *beleg* szava, melynek jelentése 'Lockspeise für kleine Vögel (bes. für Schneeammern beim Fangen mit einer Schlinge od. mit einem anderen Fangerät)'. A szót én az udorai nyelvjárásban *veleg* alakban és 'приманка' jelentésben hallottam (*velegen kijnj* 'приманкой ловить'), a prupi és felsóvicsegdai nyelvjárára vonatkozólag pedig legyen szabad komi szótáram kéziratából a következőt (itt egyúttal szemelvénynek is szánt) cikket idéznem:

beleg, kaj-beleg Pr, *beleg* VO Lockspeise (z. B. Getreidekörner) bei der Schlinge für Vögel (die Schlinge stellt man im Winter auf einen kleinen Schneehügel, damit sie höher stehe). *kaj, kaj, menam belege püksi, jez belege en-püksi* Pr (IV 318) Vogel, Vogel, auf meine Lockspeise setze dich, auf eines anderen Lockspeise setz dich nicht! (wird von Kindern gesprochen; s. auch FUF XVI, 274). *beleg vilas džug vijim* VO auf dem *beleg* ist eine Schlinge. *moj belegom sad'i-š, med beleg'* (< *belege*) *en püksi!*

VO auf meinen *b.* (russ. Instr.) setze dich, auf eines anderen Lockspeise setz dich nicht! (< Russ.) S. auch *veleg*.¹

(A fenti cikkben szereplő IV a Volksdichtung der Komi (Syrjänen) jele. I = Zürj-Népk., II = ZürjSzöv., III = ZürjSzöv. a NyK. XLV. kötetében.) Ami a *veleg* ~ *beleg* alakok egymáshoz való viszonyát illeti, vö. KALIMA, RLS. 22, UOTILA, Kons. 17, 57; l. még W.—UOT. *labits* ~ *lavits*, *voituk* ~ *botluk*.

Befejezésül még meg akarnám említeni, hogy abban a példányban, melynek megküldésével a szerző engem megtisztelt, LITKIN kézírással több olyan sajtóhibát javított ki, mely a könyv végén levő sajtóhibajegyzékben nem szerepel. A szedés és a korrigálás itt valóban nehéz feladat elé állította a nyomdát és a szerzőt. Minthogy azonban a szavak nagy része nemcsak egy helyen szerepel a könyvben, sok adat könnyen ellenőrizhető és helyesbíthető. Azonfelül a könyv második részében a szerző bizonyosan alkalmat fog találni ezeknek a sajtóhibáknak a kijavítására is.

LITKINnek ez a könyve is komoly nyeresége a finnugor nyelvtudománynak. Az egyetemi oktatás éppúgy, mint a kutatás, igen jó hasznát fogja venni ennek a sok fáradsággal, évtizedes munkával készült kitűnő könyvnek. Reméljük, hogy hamarosan kiadásra kerül a munka második része, mely az udmurt nyelvjárásokat fogja tárgyalni.

FOKOS DÁVID

Fjalor i Gjuhës Shqipe. Instituti i Shkencave. Sekcioni i Gjuhës e i Letërisë

Tiranë, 1954 (Az Albán Nyelv Szótára. Az Albán Tudományos Intézet Nyelvi és Irodalmi Osztályának kiadványa. Tirana, 1954). 8°, VIII + 648 l.

Az albán kulturális forradalomnak nagyjelentőségű eseménye az első albán értelmező szótár megjelenése. A szótár egyik nagy eredménye a több mint tíz éve szabadon fejlődő albán tudománynak, s kimagasló szerep vár rá az egységes albán irodalmi és köznyelv fejlődésének előmozdításában. (L. erről bővebben: A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III. köt. 271. kk. l.) Az összes munkálatokat — az anyaggyűjtéstől az utolsó korrektúráig — mindössze héttagú munkaközösség végezte (a szótár befejezése előtt elhunyt K. Cipo, aki haláláig irányította a munkát, továbbá E. Çabej, A. Krajni, O. Myderrizi, M. Domi, A. Xhuvani és K. Popa), amelynek sikerült hosszú évek lankadatlan fáradozásával ezt a több, mint 20 000 címszót s igen sok beszélt és írott nyelvi kifejezést tartalmazó értelmező szótárt elkészítenie. Ez egyben az első leíró és normatív jellegű albán szótár.

Mint az előző megjegyzi, ennek az első kiadásnak még nem lehet célja, hogy tökéletes és hosszabb időre véglegesnek tekinthető útmutatója legyen a helyes nyelvhasználatnak. De máris hatalmas lépést jelent a közösnek tekinthető albán szókészlet összegyűjtése, az alaktani és helyesírási ingadozások leküzdése szempontjából. Törzsanyagát a toszk irodalmi és köznyelv képezi, az értelmezések pedig mindig toszkul szerepelnek; a geg szavak közül csak a legelterjedtebbeket veszi figyelembe s azokat, melyek jelentése eltérő; teljesen mellőzi a görög- és olaszországi albánok nyelvét. A toszk szókészletet sem igyekszik teljesen kimeríteni, s a terjengősség elkerülése végett nem tartalmazza a grammatikai szabályok ismeretében gépies egyöntetűséggel képezhető szóalakokat, így pl. a múlt idejű melléknévi igenévből képzett főnevet és melléknévet (*caktój* 'meghatározok, megszabok': *të caktuarit*, *i caktuar* még kevésbé az ilyen melléknévből származó főnevet pl. *i njohuri*), vagy az *-im* képzős főnevek legtöbbször. A népnevek és helynévek neveiből képezett fő- és melléknévi származékok teljes elhagyását azonban már vitathatónak tartjuk, mert pl. felvetődhetik a kérdés, hogyan nevezzük a Kostur-belieket: *kosturlinjit* (Reshat T. Nepravishita: Fusha po zgjohet. Tiranë 1955. 219. l.) vagy *kosturjánët* (R. Dodbiba vegyészhallgató közlése)? A népnevek hiányát azonban általában pótolják a népnevekkel azonos melléknévi alakok (pl. pópulli *shqiptár*, pópulli *hungaréz*, *mazhár*, stb.).

¹ „Wenn man im Winter Fallen für Rebhühner und Hasen aufstellt, schichtet man etwas Schnee zu einem Haufen auf, der ungefähr kniehoch über die Umgebung hinausragt. Auf diesen Haufen wird die Falle gestellt. Das Schneegestöber weht diese dann nicht zu. Unter der Falle und in ihrer Nähe werden als Lockspeise Lärchenkätzchen ausgelegt.” (KANN.—LIM. I, 467.)

Még néhány rövidebb megjegyzésünk van, melyekhez a nyelvi adatokat Nepravishta fent idézett novellájának szövegéből merítjük. Az a tapasztalatunk, hogy az albán írók elég gyakran használnak olyan szavakat és kifejezéseket, amelyeket a szótár körültekintő munkatársai valamilyen oknál fogva nem tekintenek köznyelvinek. Ez azt jelenti, hogy sok szó jelentésének megállapítása a legújabb szépirodalom olvasója számára nem ritkán a lehetetlenséggel határos, vagy legalábbis sok utánjárást igényel, hiszen nem áll rendelkezésre egy, az összes vidékek tájnyelvi elemeit egyesítő tájszótár. (Ezen egyelőre úgy kellene segíteni, hogy az írók csínján bánnának a tájszavakkal s azokat rendszeresebben magyaráznák meg lábjegyzetben, vagy szószedetben.) Nem sikerült pl. megállapítanom a *gollovécké, kilékánzé, moscovolisur (i), xhamfés* pontos jelentését, s nem éppen könnyű a *kulltúk* 'támlásszék', vagy a *rrengjëthe* 'reszketés, remegés' szavakat *kolttúk, rrengëthe* címszavak alatt megtalálni, illetve az említett alakokat a norma rangjára emelt változatokkal azonosítani. Gyakori a *kurbetli* 'kivándorló' is a *kurbetçi* helyett, de a szótárban csak ez utóbbi szerepel. Néhány olyan szó is akad, melynek hiánya egyébként indokolatlannak tűnik: így a sok *pa-*-talan, -telen; nélkül' kezdetű szó között nem találjuk pl. a *paprashitur (i)* 'kapálatlan' mellénevet, de felmerülhet a köznyelvi jelleg kérdése a *gjsydán* 'töltényhordó öv', *byrazér* 'fivér, testvér', *kerkellim* 'nyikorgás' (kerkellima e rótave), *kodósh* 'gazfickó' (kodósh i kodóshave 'címeres gazfickó'), stb. esetében is. A *bregdét* 'tengerpart' mellé felvehető lett volna a *vargmát* 'hegyors, hegyvonulat' is, mely hasonló mintájú összetétel, továbbá a *fuqidhëns* 'erőadó'. A kicsinyített alakok közül nem találjuk pl. a *çekánakë* 'kis kalapács', *derickë* 'kis ajtó', *zilkë* 'kis csengő' szavakat. A felesleges, nélkülözhető idegen szavak elleni harc magyarázza több, főleg török eredetű elem kihagyását (pl. *demék* 'mégis', pantallónat *qillota* 'eszimanadrág', *rahmët* pastë 'nyugodjék békében', stb.).

A szótárhoz, amely a szavak hangsúlyát is jelöli, ötoldalas pótlás és rövid hibajegyzék csatlakozik.

TAMÁS LAJOS

Juhász Jenő: Mutató a Nyelvtudományi Közlemények I—50. kötetéhez

Budapest (Akadémiai Kiadó), 1955. 670 + 2 l.

JUHÁSZ JENŐ 1932-ben, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kezdett hozzá a Mutató összeállításának munkájához, s 1952 szeptemberében készült el vele. Előzőleg már ő készítette a Magyar Nyelv I—25. kötetének mutatóját. Tehát sok tapasztalattal rendelkezett eféle munkában. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy ez a Mutató jobb az eddigi hasonló jellegű munkáknál.

A Mutató három részből áll, a tartalom-, a tárgy- és a szómutatóból: 1. A **Tartalom-mutató** (7—23. l.) a szerzők nevének betűrendjében közli az egyes szerzők tanulmányának, cikkének, ill. tanulmányainak, cikkeinek címét, a kötetek s a lapok növekvő sorszáma szerint. Önálló értekezés, adalék, könyvismertetés minden megkülönböztető jelzés nélkül következik itt mechanikus rendben. A tanulmány vagy cikk jellegéről csak akkor nyújt tájékoztatást a Mutató, ha a cím tartalmaz effélet. Pl. Budenz József neve alatt: „Csuvas közlések és tanulmányok 1 : 200, 353; 2 : 14”, „Grassmann H.: Über die casusbildung im indogermanischen 2 : 319” stb. — Ebben a részben legkevesébe mutat fejlődést a Mutató az I—25. kötetnek 1895-ben megjelent Mutatójához képest. Pedig bizonyára sokan szívesen vettek volna olyanféle tájékoztatást, amely a cím előtt jel vagy rövidítés alkalmazásával jellemezte volna az idézett tanulmányt vagy cikket, megkülönböztetve pl. az elvi jelentőségű tanulmányt, a nyelvtörténeti monográfiát, a polémikus cikket, a nyelvtörténeti adalékot, a szómagyarázatot, a könyvismertetést. Olyan tanulmányt, amely többféle szempontból is figyelemreméltó, esetleg jelek és rövidítések kombinációjával lehetett volna röviden jellemezni. Ebben a tekintetben néha még az egyébként szűkszavú régi Mutató is jobban tájékoztat (rendszerint zárójelben közölve egy-egy ismertetett mű címét). Pl. Melich János neve alatt: (új) „Az igenevek 24 : 496” ~ (rég) „Az igenevek (Péter János: Az igenevek használata) 24 : 496”. Néha a régi Mutató teljesebb alakban közli a címet. Pl. Steuer János alatt: (új) „A mordvin határozók 22 : 441” ~ (rég) „A mordvin határozók tekintettel a finn nyelvre 22 : 441”. Munkácsinak a manysi (= vogul) nyelvjárásokról szóló dolgozatát a régi Mutató nyelvjárások szerint tagolva részletezi, az új csak a lapszámokra utal s a „Tárgymutató”-ban sem közli az „északi” (21 : 326), a „közép-lozvai” (22 : 1), „alsó-lozvai” (22 : 53) manysi (= vogul)

nyelvjárások adatait. (Viszont az új elválasztja a nyelvmutatványokat a leíró és magyarázó résztől, nyelvújgy, mint Setälä Emil neve alatt a lív népről és nyelvéről szóló fejetegést elválasztja a lív nyelvmutatványtól.)

Kimaradtak az új Mutatóból: MISTELI FERENC Hunfalvy Pálról szóló megemlékezésének részletei **23** : 121, SETÄLÄ EMIL Hunfalvy Pálról szóló megemlékezésének részletei **23** : 122; BUDENZ JÓZSEF feljegyzései Hunfalvy Pálról **23** : 124 [ezek a Szerkesztőség címszó alatt felsorolt cikkek közt szerepelnek, részletezés nélkül]; THEWREWK ÁRPÁD: A görög színügy **12** : 257 [a régiben megvan, de tévesen a 254. lapra utalva]; uő.: Egy magyar mint görög versíró **12** : 443 [a régiben megvan, de tévesen a 413. lapra utalva]; a Szerkesztőség cikkei közül: Tudósítás a nyelvtudományi bizottság üléséről **1** : 131 [a régiben megvan, de pontatlanul idézve]; Könyvismertetés. Cuno, Die Skythen **10** : 174 [a régiben megvan].

Viszont az új Mutatóban megvan, a régiből hiányzik: „SCHMIDT Győző: Zürjén és votják szövegjezek **23** : 341 (l. **24** : 70)”; a Szerkesztőség cikkei közül: a „Tudósítás a Nyelv tudományi Bizottság üléséről” cím alatt: „**3** : 249; **5** : 475”; „Reguly csuvas példamondatai **2** : 189”; „Szótári mozgalmak **2** : 281”; „Hunfalvy Pálról **23** : 121”; „Budenz Józsefről **23** : 335”; „Görög szövejtés **24** : 110”; „A Hatzfeld—Darmsteter-féle szótár **24** : 360”. — Tartalmaz az új Mutató a Szerkesztőség közleményei közt egy összefoglaló cikket, az „Irodalom (Könyvészet. Új könyvek, füzetek. Beküldött művek. Hazai és külföldi irodalom)” címűt, amelynek csak kis részletét tartalmazza a régi Mutató „Könyvészet 1893. **24** : 113, 218” és „Könyvészet 1894. **25** : 108” címen.

2. A kutatók számára sokkal fontosabb a tartalommutatónál a tárgymutató (25—182. l.). Ez a rész egyes személyeket csak akkor említ meg, ha életükre vonatkozó adatokat közöl a folyóirat idézett helye, ha haláluk alkalmával emlékezik meg róluk, vagy ha egyes műveikről, tanulmányaikról közöl ismertést vagy az idézett hely szerzője vitatkozik a címnévben megnevezett tudóssal. Ez az eljárás kétségtelenül helymegtakarítással jár, s bizonyára sok jelentéktelen utalást hagy figyelmen kívül, de egyszerűen az a hátránya, hogy egy-egy hazai vagy külföldi tudós hatásának kutatóját számtalan esetben hézagosan tájékoztatja, s nem támogatja kellő mértékben az efféle tudománytörténeti kutatásokat.

A Tárgymutatóban meglehetősen sok összefoglaló cikk van. Ezek közül a „hangok és hangcsoportok története” és „hangtörténet” címszók szétválasztása nem eléggé elyszerű. A „magyar nép és nyelv” cikkben pl. „hangtörténet” alcímszó alatt csupa olyan adat szerepel, amely a „hangok és hangcsoportok története” alcímszó alatt is elhelyezhető. Az a tény, hogy ez a két alcímszó egymásra utal, s a cikk elején nem utal a „magánhangzók” és „mássalhangzók” alcímszóra, a Mutatónak több használóját legalább eleinte — bizonyára tévedésbe ejti egy-egy jelenség irodalmának összeállításában. A „hangok és hangcsoportok története” alcímszó alatt elvileg helyes a szóelejiek, szóbelsejiek és szövegiek megkülönböztetés, de gyakorlatilag sok fáradsággal jár az adatok tömegében való eligazodás. Érdemes lenne mérlegelni, a jövőben készülő Mutatók számára nem lenne-e célszerűbb gyakorlati szempontból az efféle cikkeket „elemek” szerint (tehát hangok és hangkapcsolatok szerint) besorolni a Mutató betűrendjébe. A jelenlegi, rendkívül terjedelmes alcikkekben összegyűjtött adattömeg első sorban a szintézis íróját támogatja, az „elemek” szerint való elrendezés pedig jobban támogatná a részletkutatást. Mivel a tudományos vizsgálatban, s a folyóiratok anyagában gyakrabban kerül részletkutatásra, mint szintézisre, az „elemek” szerinti csoportosítás célszerűbb. A Mutató készítője ilyen mérvű felbontás mellett is szolgálhatta volna a szintézis íróját egy-egy szintetikus szempontú utalószó beiktatásával.

Még bonyolultabb eligazodni a képzőket összefoglaló alcikk egyikében-másikában. Itt nemcsak az nehezíti meg a keresést, hogy a „névszóképzők” alcímszó alatt háromszor kezdődik újra a sorozat (1. deverb.-denom.; 2. deverb.; 3. denom.), az „igeekpzők” alatt négyszer (1. hangutánzó töből; 2. deverb.-denom.; 3. deverb.; 4. denom.), s hogy ezenfelül a tipográfiai elkülönítés sem elegendő, hanem az is, hogy a képzők alakváltozatait részben etimológiai-történeti, részben mai alakjuk szerint rendezzi a Mutató. A rendszer bonyolultságát eléggé szemlélteti a Tárgymutatót megelőző tájékoztatónak ez a részlete: „A betűrendi besorolásnál . . . a képzőben levő magánhangzók nem jöttek számításba — kivéve ha a képző magánhangzóra végződik, vagy ha a képző pusztán magánhangzból áll. A magyar -it képző tehát nem az *i* betűrendi helyén, hanem a *t* alatt, az -alom, -elem képző pedig az *l* (illetve *l + m*) alatt található meg. Ellenben a finn -ksu deverbális igeekpző a -ksele, -ksente képzők után van felsorolva, annak ellenére, hogy mondóssze -ks mássalhangzócsoporthoz tartozik, míg a -ksele, -ksente képzőkben a -ks-en kívül még *l*- illetve *n*- elemet is látunk . . .” — Ilyenkor is célszerűbb lenne egyes képzők szerint rendezni az anyagot, a fontosabb változatok

egymásra-utalásával, pl. *-ít* az *i* alatt, utalva a *-t* képzőre, *-t* a *t* alatt, utalva az *-ít* képzőre stb., s az összefoglalást ilyen tartalmú utaló cikkben megoldani.

A **jövevényszók** irodalmának két sorozatba foglalását (1. más nyelvekből átvett jövevényszók; 2. más nyelvekbé átment jövevényszók) helyeseljük, s ez határozott fejlődést jelent a régi Mutatóhoz képest.

Az egyes népek és nyelvek cikkei általában a Mutató legterjedelmesebb összefoglaló cikkei. Egy-egy nép és nyelv, egyes népek és nyelvek cikkében általában a folyóiratban gyakoribb vagy megállapodott név alatt közli a Mutató *á* részleteket, de a ritkább név alatt utal a megfelelő címszóra. Pl. „chanti 1. osztják” „jászok 1. osztét c. a. [= címszó alatt]”; „komi 1. zürjén”; „manysi 1. vogul”; „mari 1. eseremisz”; „udmurt 1. votják”. De a címszó alatt közölt névváltozatot nem minden esetben közli a Mutató utaló címszóként. Pl. sem a „bolgár-török (ócsuvas) nép és nyelv” címszókapcsolat *ócsuvas* változata, sem az „osztét (alán, jász) nép és nyelv” címszókapcsolat *alán* változata nem fordul elő a Mutatóban utaló címszóként. Más cikkekből viszont olyan utalások szerepelnek, amelyeknek — a Mutató szerkesztőjének eljárása szerint — kidolgozott cikkeik címszavaként kellene szerepelniük, de ilyen cikk vagy egyáltalán nincs a Mutatóban, vagy csak utalócikkre történik utalás, ahelyett, hogy közvetlenül arra a cikkre utalna, ahol az irodalmi adatok találhatóak. Pl. a „népek és nyelvek ismertetése” című csupán utalásokat tartalmazó cikkben ilyeneket is találunk: „1. a következő címszavak alatt: ... árja [ott viszont: „árja 1. indogermán, iráni”], aszamez [így nem fordul elő; „aszemez ragozás 1. iráni c. a.”], „bau-vau” [csak „bau-vau”-elmélet 2: 92 van], csángó [„csángók 1. magyar c. a.”]; hamita (chamita) [„hamita 1. chamita”], hindu (1. ind) [„hindu 1. ind”], kazár [„kazárok 1. török c. a.”], ... „pah-pah” [csak „pah-pah”-elmélet 2: 92], ... tamil (dravida) [„tamil 1. dravida c. a.”]. Eféle utalások feleslegesek és zavarók. Kimaradt viszont az utalások közül ugyanebben a cikkben a *mordvin* és a *perzsa* címszavakra hivatkozás. — A Mutató bőséges utalórendszerét elvben természetesen helyeseljük, mert a bőséges utalás nagymértékben megkönnyíti a tájékozódást, de csak akkor, ha valóban elvszerű és következetes: ha felesleges részleteket nem tartalmaz, a szükségeseket viszont tartalmazza. Az utalások nagy száma azonban még következetlenségeivel is többet nyújt a kutatónak, mint az utalások teljes hiánya. — A „népek és nyelvek” összefoglaló cikkek néha túlságosan nagyra is duzzadnak s nem könnyen áttekinthetők. Alkalmazásuk így is elvszerű annyiban, hogy az általános nyelvészeti kategóriáknak nyelvenként és nyelvcsaládonként, nyelvcsopontonként való más-más mérvű és árnylatú jelentkezésére irányítják a figyelmet. Ezzel az általános nyelvészeti kategóriák helyes vizsgálatának azt a módszertani megfontolását is sugalmazzák, hogy a kategória jelentkezése egyes nyelvekben az általános mellett a különlegest is tartalmazza, hogy a különlegesnek az általánosban való jelentkezésére fokozott figyelmet kell fordítania a kutatónak.

Howy az anyag jelentős részének nyelvenként, nyelvcsaládonként, nyelvcsopontonként való rendezése valóban sugalmazza az általános mellett a különösnek jelentőségét is, s hogy az utalórendszer milyen mértékű rövidséget eredményez a két v. több helyen történő részletezéssel szemben, annak szemléltetésére bemutatjuk a **fokozás** címszót összes utalásainak anyagával és az ott található további utalások anyagával együtt s kiegészítjük a tévedésből elmaradt votják (udmurt) cikke való utalással és ennek anyagával, megjegyezve, hogy a + jel a cikk egy-egy alcikkére utal:

„fokozás (comparativus, középfok, superlativus, felsőfok) (ált.) 2: 165, 309/1. még eseremisz, csuvas, finn, finnugor, germán, görög, indogermán, lapp, latin, magyar, mandzsu, mongol, mordvin, német, osztják, sémi, török, vogul, [votják], zürjén c. a.” (58)

„eseremisz (mari) nép és nyelv ... + fokozás (ált.) 2: 168, 310; 3: 451, 468; 20: 448; 35: 90; 44: 171; 45: 370 | -mb 7: 41; 16: 312; 20: 450; 40: 455—6, 459; 42: 227; 45: 355 | -rak, -rak 40: 125” (34)

„csuvas nép és nyelv ... + fokozás (ált.) 1: 234; 2: 52, 65 | -rax, -reç 2: 166; 3: 422, 428 | -darax, -derez 2: 166” (39)

„finn nép és nyelv, finnnségi népek és nyelvek ... + fokozás (ált.) 2: 165, 310×; 15: 282—3; 16: 104, 295, 421; 22: 448×; 35: 90, 449; 44: 135; 45: 370; 46: 300 | -empa 2: 165; 3: 33; 4: 57; 5: 289; 6: 8; 7: 41; 10: 21; 14: 43; 15: 159, 253, 394×, 462; 16: 128, 312; 17: 319; 20: 448, 451; 23: 455; 27: 131; 44: 171; 46: 288; 49: 393, 403, 405 | -lampa 20: 465; 45: 17 | -impa, -ima 2: 165; 3: 33; 16: 76; 20: 452—4; 24: 484; 36: 453 | -immaise 30: 452—3 | -ha- 20: 452—4 | kaikkii (dial.) 16: 104” (45)

„finnugor népek és nyelvek ... + fokozása (ált.) 20: 447; 35: 449; 40: 455—9; 46: 300 | -mp (-mb) 45: 355; 47: 117” (53)

„germán népek és nyelvek ... + fokozás 30: 237” (59)

„görög nép és nyelv ... + fokozás 25: 205” (60)

„indogermán (árja) népek és nyelvek... + fokozás 2: 165, 309—11; 32: 469; 35: 453—4” (65)

„lapp nép és nyelv... + fokozás (ált.) 5: 323; 15: 282—3; 16: 74—6, 84; 17: 42; 20: 449, 453; 35: 449; 39: 425; 46: 300× | főnév fokozása 16: 295× || névmások fokozása 20: 449, 453 || *-bbo* stb. 6: 8; 7: 41; 10: 21; 14: 43; 15: 394, 462; 16: 16—7, 128, 312; 20: 449; 35: 432; 45: 275; 49: 403, 405 | *-mp* 27: 131 | *-imus* stb. 16: 75—6; 20: 452—3; 36: 453” (71)

„magyar nép és nyelv... + fokozás (ált.) 15: 193, 282—3; 16: 295; 19: 49; 35: 449; 44: 135; 45: 370; 46: 300; 47: 200 | főnév fokozása 26: 169; 43: 11 | *java búza*-félék 11: 170; 20: 451, 453; 26: 95, 217; 43: 427 | *-b*, *-bb* 2: 99, 329; 3: 33—4; 5: 276; 6: 8; 11: 83; 14: 43, 83; 15: 253, 394×, 462; 16: 128, 312; 17: 208, 317×, 319; 19: 30; 20: 450; 24: 214, 476; 27: 131; 33: 254; 39: 228; 40: 381; 45: 79, 101, 200, 248×, 322; 46: 249, 254 kk.; 47: 144—5; 49: 403, 405 | *-bbabb*, *-bbebb* 2: 368; 20: 451; 45: 334; 46: 262 | *-bbik* 3: 282; 43: 427 | *-jabb*, *-jebb* 20: 451, 454; 47: 140, 144 | *sokkalabb* 9: 39 || felső fok (ált.) 16: 455; 19: 30, 43—4; 20: 452 | *-nál*... *-bb* 2: 308, 312; 3: 207 | *-tól*... *-bb* 1: 457; 2: 167, 310; 9: 117; 16: 104; 35: 90 | *leg*-, *náj*- l. a Magyar szótmutatóban” (82) [= „*leg*- 2: 161—7; 7: 125; 15: 279; 16: 455; 17: 159; 19: 30; 33: 31; 36: 308; 38: 279; 47: 3; 50: 438 | l. még *legesleg*” (251); „*legesleg*, *legisleg* 16: 456; 50: 501” (251); „*náj*-, *néj*- 2: 168; 47: 316” (260)]

„mandzsu nép és nyelv... + fokozás 20: 447” (115)

„mongol (és burját) nép és nyelv... + fokozás 2: 310; 13: 211; 20: 447” (117)

„mordvin nép és nyelv... + fokozás (ált.) 1: 457; 2: 310; 19: 120; 20: 447; 22: 447—8; 28: 160; 35: 90; 44: 171; 45: 369; 47: 113, 315—7 | *-mb* 7: 41; 16: 312; 20: 450; 42: 227; 47: 117 | ige fokozása, névmások fokozása l. ui. külön” (119) [= + ige fokozása 47: 115” (121); „+ névmások... | fokozásuk 20: 450” (123)]

„német nép és nyelv... + fokozás 32: 216” (125)

„osztják (*chanti*) nép és nyelv... + fokozás 2: 168, 310; 11: 82—5, 102, 170, 176—7; 20: 448; 35: 90; 43: 433; 45: 370” (130)

„ségi népek és nyelvek... + fokozás 7: 243” (141)

„török népek és nyelvek... + fokozás (ált.) 2: 166, 310; 16: 456; 20: 372, 447; 38: 72, 87 | *-rak* 2: 166; 3: 422, 428, 468; 10: 77; 13: 414; 40: 125 | *en*, *in* 10: 126” (154)

„vogul (manysi) nép és nyelv... + fokozás (ált.) 9: 116—7; 34: 447, 449, 454—5; 35: 89, 449; 43: 433; 45: 370; 46: 300 | *-nü* 9: 39, 58; 10: 192, 197; 11: 83; 20: 454; 21: 351; 22: 54; 23: 345; 34: 454—5 | felsőfok 21: 350; 24: 320 | *woss* 22: 10” (166)

„votják (udmurt) nép és nyelv... + fokozás (ált.) 20: 448; 34: 455; 35: 90; 41: 453; 43: 430; 45: 370 | *-gem*-, *-ges* 18: 152; 20: 454” (174)

„zürjén (komi) nép és nyelv... + fokozás (ált.) 35: 90; 46: 300 | *-žik*, *-žik* 20: 454× | felsőfok 7: 125—6” (178)

Az idézett részletek szerint 25 helyen összesen 297 irodalmi adatot találunk a fokozásra a Mutatóban, ezek közül 8-ra való utalás hiányzik a „fokozás” címszó alatt. A Mutató nélkül számos fontos nyelvi adat és nem egy vélemény elkerülne a kutató figyelmét.

Fölvethető az elrendezéssel kapcsolatban az a kérdés, nem lett volna-e helyesebb az adatokat úgy rendezni, ahogyan itt összeszedtük a fokozásra vonatkozókat. Bizonyos, hogy így egy-egy nyelvi jelenség vagy nyelvtudományi részletkérdés irodalmát több helyről kell összeszednie annak, aki a kérdés történetét át akarja tekinteni, de az adatok aránylag kis fáradsággal összeállíthatók, az egyes nyelvekre és nyelvosportokra vonatkozólag pedig kétségtelenül a Mutató ad hasznosabb útbaigazítást.

Osszehasonlításként közöljük a régi Mutató ide vágó részletét: „f o k o z á s: főneveké 5 : 326, 16 : 295, felső fok használata 10 : 151, *mentől nagyobb* 2 : 168, *náj*, *néj* [!] a f. f.-ban 2 : 168”. — Mindössze ennyi. Az adatok bárkit meggyőzhetnek annak a munkának arányairól, amelyet a régi és az új Mutató készítője végzett, valamint arról is, hogy az új Mutató mennyivel használhatóbb és mennyivel tudományosabb elvek szerint készült a réginél.

Viszont nem hallgathatjuk el az új Mutató Tárgymutatójának bizonyos egyenetlenségét. Rövid ideig tartó lapozgatás után is feltűnhetik, hogy a hangtani és alakítási részletek mellett milyen kevés a mondattani és a stilisztikai részlet a Tárgymutatóban. Széles aránytalanság nemcsak a feldolgozott anyag aránytalanságának következménye, hanem összefügg a Mutató készítőjének nyelvtudományi érdeklődésével is. Próbaképpen megnéztük, milyen mértékben dolgozta fel a Mutató készítője Klemm

Antalnak „A vonatkozó mondatok eredete” című tanulmányában (NyK. 46 : 34—65) előforduló mondattani vonatkozásokat, s megállapítottuk, hogy hiányoznak pl. e tanulmány mondattani tárgyú részleteiből a következők: attractio (mondatátszövődés) 46 : 42—3; [finnugor népek és nyelvek alatt] + vonatkozó mondatok 46 : 47—8, 64—65; [„magyar nép és nyelv” címszó alatt „+ hasonulás” alcímszó anyagához pótlendő:]; (mondattani) 46 : 52; [ugyanezen címszó alatt, + mondat alcímen belül:] mellérendelés helyett alárendelés 46 : 57—8, 64—5; [ugyanezen címszó alatt, + névragozás címszón belül, a „partitivus” irodalmi adatainak kiegészítéséül:] 46 : 59—60, 63—64. Ugyanezen címszó „+ névmások” alcímszava alatt a „mutató ~”-hoz pótlendő 46 : 35, 38—40, 45—6, 58; a „határozatlan ~”-hoz 46 : 36—41, 48; a „vonatkozó ~”-nak 46 : 56 adata 46 : 34—65-re helyesbítendő; ugyanitt pótlendő: kérdő ~: határozatlan ~: vonatkozó ~ 46 : 41, 48, 56; általános ~ 46 : 35—6, 38—9, 46—7, 48—50; újmagyar korban keletkezett ~ok 46 : 58; a „mondat” címszó alatt felveendő: ~ határeltolódás 46 : 39—40, 50—51; ~rend 46 : 34—65; ugyanitt a „~szövődés 46 : 42” így helyesbítendő „~át-szövődés 46 : 42—3, 50—1.

3. A szómutató (183—670) az egész műnek legterjedelmesebb része. Annyiban jellemző a Mutató készítőjének érdeklődésére is, hogy ezt a részt részletesebben dolgozta ki, mint a tárgymutató egyik-másik részletét. De jellemző ez az arány a Nyelvtudományi Közlemények ötven kötete munkatársainak érdeklődésére is: a szöfejtés, szógyagyarázat sokkal nagyobb mértékben foglalkoztatta a munkatársakat, mint az alaktan, a jelentés-tan, a mondattan és a stilisztika elméleti kérdései vagy a nyelvelmélet problémái, s a hangtani, alaktani fejtegetésekben is feltűnően sok az etimológiai részlet.

A szómutatók is nyelvek szerint vannak rendezve: A) Úráli nyelvek szómutatói (a magyarral kezdődik a sorozat, előbb a magyarhoz közelebb, majd a magyartól távolabb állók következnek). B) Altaji nyelvek szómutatói. C) Egyéb nyelvek szómutatói (a nyelvek betűrendjében).

Hogy a Mutató készítője, ezen a téren milyen széles alapon végezte munkáját, arra talán legjellemzőbb a chanti (osztják), manysi (vogul), komi (zürjén), udmurt (votják), mari (csereemis), mordvin, észt, lapp és török szómutatók anyaga. Az egyes cikkek adatait összevetette a legfontosabb szótárak, szójegyzékek címszavaival, lehetőleg azokhoz alkalmazkodott, s az eltéréseket is jelezte. Ezzel Juhász Jenő a Mutatónak tudományos használhatóságát rendkívül nagymértékben fokozza: az adatok pusztá lettározásán túl azok lexikológiai értékeléséhez is támpontokat nyújt.

Igaz, hogy ezzel a szómutatók szóanyaga egyes nyelvek szerint más-más elbánásban részesül, hol irodalmi nyelvi, hol nyelvjárási anyagot ad; hol a nyelvközösségben normalizált helyesírással közöl címszavakat, hol egy-egy szótáríró vagy kutató „egyéni” átírási rendszerét alkalmazza, de ez a nehézség az anyag természetéből adódik, s a Szómutatók használhatóságát nem csökkenti.

A mű egészéről megállapíthatjuk, hogy JUHÁSZ JENŐ húsz évi áldozatos munkája fontos segédkönyvvel gyarapította nyelvtudományunkat, s a Mutató jótékony hatását bizonyára rövidesen tapasztaljuk részlet-tanulmányokban és összefoglaló munkákban egyaránt. E Mutató határozott fejlődést jelent a korábbi hasonló munkákhoz (a NyK. 1—25. kötetének, a MNy. 1—25. kötetének mutatójához, a Nyr. 1—10, 1—25, 26—50, 51—69. kötetéhez készült Nyelvrkalauzokhoz) képest, s ha egy-egy részletre vonatkozólag más technikai megoldást ajánlottunk vagy más elvi álláspontot képviseltünk, ezt azzal a szándékkal tettük, hogy a jövőben készülő hasonló jellegű munkák színvonala e részletek mérlegelésével és megvitatásával tovább emelkedjék.

KELEMEN JÓZSEF

W. Horn—M. Lehnert: Laut und Leben. Englische Lautgeschichte der neueren Zeit (1400—1950)

1954, 735, II. kötet Berlin 1954, 737—1414 lap.

Az angol nyelv utolsó félévezredének hangtörténetét és fejlődését az 1952-ben elhunyt kiváló anglista W. HORN állította össze, és halála után tanítványa és munkatársa M. LEHNERT dolgozta át, egészítette ki és készítette elő kiadásra. HORN még életében megindította a „Lebende Sprache. Experimentalphonetische Untersuchungen” c. ismert kiadványsorozatot, amelyben 1938—42-ig 13 kísérletfonetikai dolgozat jelent meg

a berlini W. de Gruyter kiadásában. A szerzők tehát a nyelvtudósok azon új típusát képviselik, akik gazdag nyelvészeti és nyelvtörténeti tudásukat a kísérletfonetika modern eszközeivel nyert eredményeivel kapcsolják egybe. Hangfelvételeken pontosan és tárgyilagosan figyelték meg a mai angol nyelv hangállapotát, a hangszín, hangsúly és tartam ingadozását, és a jelen nyelvi állapotból nyert megfigyeléseiket, tapasztalataikat mestersen alkalmazták a nyelvfejlődés korábbi szakaszaira. A kísérletfonetika eredményeinek felhasználásával a nyelvtörténeti kutatás meglik élettel, az emlékek szunnyadó betűi életre kelnek, s megvillanak előttünk a hangváltozások sokrétű indítékai.

Az angol nyelv történetének új szakasza a XIV. sz. vége felé kezdődik. Ekkor ugyanis forradalmi változás indult meg hangtani téren, amely különösen a magánhangzó-rendszert bolygatta meg. Az első nagyobb „hangelmozdulást” azután több hullám követte, s kisebbek még ma is megfigyelhetők. Az új-angol korszak hangváltozásainak vizsgálatánál — mint már említettük — mindig a jelen nyelvállapotból indulnak ki, s módszertani alapelveiket így fogalmazzák meg: „Wir gehen . . . überall von der *lebendigen Sprache* aus : das ist die Sprache von heute. Vom Sprachleben der Gegenwart aus suchen wir vorzudringen in das Sprachleben der Vergangenheit. Die Gegenwart ist immer die lebendigste Geschichte». Weiter aber wollen wir den inneren Zusammenhang der einzelnen Wandlungen erkennen und den Triebkräften der gesamten Entwicklung nachspüren” (6).

Szempléletekből következik, hogy a beszédaktust (Saussure : *parole*) igen alapos analízisnek vetik alá, hiszen a nyelvkincsnek (Saussure : *langue*) ezek a megvalósulásai tükrözik leghívebben és leggyorsabban a nyelv életének minden rezdületét.

A nyelv életét különböző erők mozgatják. Ezek közé tartoznak: „das Sterben nach Entladung des Gefühls oder des Affektes, das Streben nach Kraftersparung, nach Ordnung in der Anwendung sprachlicher Mittel, nach Schönheit des sprachlichen Ausdrucks (so ist z. B. ein Streben nach Rhythmus auch in der Sprache des Alltags zu finden)” (7).

Ezek a különféle mozgó erők, mint a nyelvben, a beszélőben és a környezetben meglévő adottságok azután bizonyos feltételek mellett hatnak. Ha a nyelvész a nyelvi jelenségek változását akarja megismerni, akkor ezeket a feltételeket és mozgóerőket igyekszik felfedni. A mozgóerők nem izoláltan állanak egymás mellett, hanem bonyolult szövevényben hatnak egyidejűleg, s a különféle hatások egymást keresztezhetik is.

A nyelvben a „céltevékenység” és „kifejező tevékenység” az értelmi és érzelmi élet fő formáit képviseli. Ezek azonban nem hatnak mindig egymás mellett, hanem gyakran egymásba fonódnak, sőt egymás ellen működnek: „Der Kampf zwischen Zweck und Ausdruck durchzieht die ganze Sprachgeschichte. Es ist eine Hauptaufgabe der Sprachgeschichte, die einzelnen Erscheinungen in der Sprachentwicklung als Ergebnisse dieses Kampfes darzustellen” (8). A szerzők érdeme, hogy a nyelvnek nemcsak a hideg értelmi oldalát vizsgálják, — mint eddig általában tették — hanem felismerik, hogy a fejlődést elsősorban a kifejező tevékenység mozgatja forradalmi módon. Az érzelmek visszatükrözése hoz nyugtalanságot a nyelv életébe, s ez teremt folytonosan újat, míg a „céltevékenység” csak a nyelvi formák között kiválaszt, kiegyenlít és rendez. A régebbi nyelvtudomány a kifejező tevékenység teremtő erejét nem méltányolta eléggé, a nyelvi fejlődésben főleg a „céltevékenység” hatását vizsgálta, s a nyelvi jelenségek történetének kutatása közben a másik oldalt jóformán figyelembe sem vette. A szerzők, bár ezt sem vetik szem elől, úgy látják, hogy az angol nyelvben a kifejező tevékenység a tulajdonképpeni teremtő erő (9).

Az új-angol korszakban a nyelv élő használatában kifejlődött a *művelt köznyelv* (Hochsprache), írásbeli használatában pedig az *irodalmi nyelv*. Az angol irodalmi nyelv 1400 körül kezd kialakulni, s Londonnak mint politikai, gazdasági és kulturális központnak a hatása döntő erre. XV. századi oklevelek és magánlevelek arra mutatnak, hogy Oxford, Norfolki és Devonshire a londoni nyelvhasználatot veszi mintának, akárcsak az első nyomdák is. A nyomdai termékek szaporodásával felismerhető, hogy a nyelvi formák sokfélesége helyébe bizonyos egységesedés lép. Az írott nyelv egységesedése azután magával hozta a beszéd, a kiejtés bizonyos egységesedését is, és kifejlődött Londonban a művelt köznyelv, amely elterjedt Észak-Angliában és Skóciában is. A művelt köznyelv tehát eredetileg egy vidék nyelve volt, ma pedig egy felsőbb osztály nyelve. Az osztályjelleg kidomborításához nagyban hozzájárultak a „public school”-ok, amelyeket arisztokraták és plutokraták réteg látogatott. Ma a rádió ennek az osztálynyelvnek az elterjedését propagálja. E mellett az ápolts köznyelv mellett van egy ún. „észak-angol köznyelv” is, amely lényegében londoni köznyelv, de annak régebbi hangállapotát őrzi, valamint skóciai és írországi köznyelv, amelyek még régebbi jellegzetességeket mutatnak.

A művelt köznyelv természetesen ma is alakul. Mellette továbbfejlődik párhuzamosan a „londoni nyelvjárás”, az alsóbb néposztályok nyelve. Itt az értelmi jelleg kifejező formái általában háttérbe szorúlnak, s az érzelmi és akarati elemek kifejezése domborodik ki: „Die Mundart strebt sich nicht nach einer strengen Norm; Lautheit und Tonbewegung unterliegen nicht wie in der Hochsprache der mässigen Zucht” (15). A fejlődés gyors tempóját elősegíti az is, hogy az írott kép mesterséges hatása nem játszik fontos szerepet. A mű az ápolts köznyelv hangtörténetét tárgyalja, de figyelemmel kíséri a nyelvjárások hangtani adalékait is, ha ezek valamely jelenséget megvilágítanak.

A mai nyelv hangállományának (magánhangzók, diftongusok, mássalhangzók) ismertetése után érdekesen mutatnak rá a szerzők arra, hogy milyen nagy szerepük van a változatoknak. A modern kiejtési szótárak sok szónál több szokásos ejtési formát is feltüntetnek, s közülük egyet az élre állítanak mint legáltalánosabbat. A hangfelvételek tanúsága szerint azonban az élő nyelv hangadása még heterogénebb, mint azt a szótárak feltüntetik. A hangalakok sokféleségének természetesen számos oka van. Azoknak a hangoknak alapját, melyeket a nyelvközösség tagjai keltenek, hangképzetek alkotják. Az egységes hangképzetet azonban a beszélők különböző módon valósítják meg. Még az egyes beszélők is időtől, alkalomtól és lelki beállítottságtól függően másképp és másképp valósítják meg: „Die einzelnen Laute haben einen beträchtlichen Schwankungsbereich” (29). Az egyes hangképzeteknek megfelelő hangtípusok egyedei nemcsak hangszínből, hanem nyomatékból, hangmagasságból és időtartamból is különbözhetnek egymástól. Egy hangképzet összes kiejtett variációja „hangsaládot” alkot, melyen belül bármelyik tag a másik helyébe léphet, azt képviselheti anélkül, hogy jelentése vagy funkciója megváltoznék (29).

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hangadás a beszélő mindenkor céljától függ. Ezerint a beszéd több típusát lehet megkülönböztetni: az ünnepélyes beszédet, az előadás nyelvét, a művelt köznyelvet és a könnyed köznyelvet. Meghitt körben másképpen beszélünk mint nyilvánosság előtt, ahol hangosabban és artikuláltabban képezzük a beszédhangokat. A hangképzés függ az artikuláció feszesességétől is. A beszélő, amikor valamit kiemel, mondanivalójának egyes részeit feszebb izommunkával képi. Ilyenkor a hang erőssége is nagyobb. Emellett van egy bizonyos átlagos izomfeszültségi fok, mely általában egy nyelvközösség tagjainak beszédére jellemző. „Der Grad der Spannung kann verschieden sein in verschiedenen Gesellschaftsschichten: auch in verschiedenen Gegenden; ... Der Grad der Spannung kann auch verschieden sein in verschiedenen Zeiten” (30—31).

A beszéd függ a beszélő kedélyállapotától is. Van tárgyilagos, túlnyomóan értelem szerinti beszéd és érzelmileg hangsúlyozott, affektív beszéd. A fonetikai eszközök alkalmazásánál igen fontos szerep jut a lélektani mozzanatnak. Az angol felső társadalmi rétegek az érzelmeik, affektusok kifejezését mérséklik, s ez vonatkozik a hangleadásra, hangerőre, gesztusokra és szóhasználatra egyaránt.

A beszéd céljától és a beszélő kedélyállapotától függ a beszédtempó, mely egyenként is kisebb variációkat mutat. Az is bizonyosra vehető, hogy a különböző társadalmi rétegek más-más tempóban beszélnek. „Ländliche Sprecher reden in der Regel langsamer als grossstädtische. Es ist auch wahrscheinlich, dass verschiedene Zeiten verschiedenen Sprechtempo haben. Man darf annehmen, dass des Tempo früher langsamer war als heute” (31).

A művelt köznyelvre jellemző, hogy nyelvi normák megszilárdítására törekszik. Természetesen a különböző beszélők különböző mértékben fejezik ki ezen törekvésüket. Angliában egy kisebbségnek, egy társadalmi felső rétegnek a nyelve és beszéde a legelőkelőbb, követendő norma: a „public school”-oké.

Egy és ugyanazon társadalmi rétegen belül a hangadásban generációs különbségek is vannak. „Die jüngere Generation ist meistens leicht geneigt Neues sich zu eigen zu machen und damit auch neue Sprache, während die ältere Generation an der Sprache ihrer Jugend festzuhalten pflegt” (34). Ezzel szemben nemek szerint csak igen csekély különbségeket lehet felfedni, bár kétségtelen, hogy a nők a gondosabb artikulációra hajlamosabbak, mint a férfiak. SMITH 1568-ben így ír erről: „qui valde delicate pronunciant, mulierculae praesertim.”

Igen tanulságos a szerzők „Hangsúly és hangalak” című fejezete, ahol részletesen kifejti a hangleadás és magánhangzószínezet közötti összefüggésre vonatkozó részletkutatásai eredményeit. Mintaszerű kiejtéssel történt modern hangfelvételeken megfigyelték, hogy pl. a *large* és *gardens* szavakban az első magánhangzó *ā*-nak (lődz), ill. *ā*-nak (gädnz) hangzik, — bár gyakorlatilag ugyanazon fonémosztály tagjainak tekintik őket. A vokáliskvalitás ingadozásának — amint a hangfelvételek kísérletfonetikai elemzése során kiderült — az az oka, hogy a *large* szót magas

melódiával, a *gardens*-t pedig mélyvel ejtette a beszélő, s így fiziológiai vonatkozásban is változás történt. Magas hangok képzése közben ugyanis a gégefő kissé feljebb emelkedik, magasabb lesz a nyelvállás is, és így tolódik el az *ā* hangszíne az *ō* felé. Hasonló megfigyeléseket tettek más hangszínnel kapcsolatban is. LLOYD JAMES pl. egy hanglemezre vett beszélgetés során a *hat* 'kalap' szó magánhangzóját mély hangfekvésben *ae*-nek (igen nyílt *e*), magasban pedig *e* (félnyílt *e*)-nek ejtette. STANLEY BALDWIN lemezeinek elemzéséből kiderült, hogy hasonlóképpen 2—3 hangszínvariációt kelt a hangfekvés az *i*, *e* és *a* hangok ejtésénél is. A helyzet tehát nem úgy áll, amint azt eddig feltették: nincs fix nyelvműködéssel képzett *ā* (*large*), *ō* (*all*) vagy *ae* (*hat*) hangnorma, hanem egy egész hangcsalád van az *ā* és *ō*, *ē* és *ō*, *ae* és *e* között. „Die Klangfarbe ändert sich je nach der Tonhöhe, ohne dass dadurch an der Bedeutung der Wörter etwas geändert würde.” (41). A mai angol köznyelvben tehát a hangmagasság és a hangszín közötti összefüggés határozottan megfigyelhető, ha tökéletes szabályosság nem is mutatkozik mindig, hiszen bizonyos típusú beszélők (tanárok, fonetikusok, színészek) az egyes vokálisokat normaszerűen, szinte természetellenesen igyekeznek kiejteni. A fentebbi összefüggés még erősebben és szabályosabban jut érvényre a nyelvjáráásokban, aminek természetesen megvannak a reális okai is: nyelvjáráásokban nem él a normára való törekvés oly erősen, mint az ápolts köznyelvben; az íráskép sem zavarja a fejlődés menetét; a beszéd melódiája általában élénkebb, és a hangközök is nagyobbak, mint a köznyelvben, azaz a kifejezőtevékenység gátlás nélkül jut érvényre.

A hangmagasság és hangszín közötti kapcsolat törvényszerűsége rávilágít a történeti hangváltozások egy részére, magyarázatot ad a magánhangzók változására, valamint egyszerű vokálisok diftongussá válására és diftongusok egyszerűsödésére. Egyenletes melódiánál a diftongusok könnyen egyszerű vokállissá válnak; élénk, erősen változó hanglejtésnél viszont a nyelvműködés is változókéony lehet.

Az artikulációnak nagyobb vagy csekélyebb feszülése viszont az időtartamváltozásokra mutat rá. Tartamnyúlások általában akkor következnek be, ha az artikuláció lazább lesz. A hangszín, hangmagasság, hangerősség és időtartam együttesen teszi a hangalakot, a hang alakulása tehát hangsúlytól függő. A hangsúlytól — ettől a komplex jelenségtől — a szerzők is elválasztják a nyomatót, melyet dinamikus hangsúlynak és nyomóerősségnek is szoktak nevezni. Ennek két fokát különböztetik meg: az erős és gyenge nyomatót. Megfigyeléseik szerint a mai londoni művelt köznyelvben többszótagos szavakban az erős és gyenge nyomatók közötti különbség általában nem olyan nagy, mint a németben. Evvel függ össze a mai angol nyelv egyik nomatékbeli sajátossága: több szótag megközelítően hasonló nyomóerőssége, az egyenletes nyomatók („level stress, even stress”). Különböző nyelveknek különböző a hangsúlya, és ezért más és más a hangfejlődésük. A hangváltozások nagy része a hangsúlytulajdonságok sajátosságaira vezethető vissza, s így az összehasonlító nyelvtudományok egy új fajtájával kell számolnunk, melyről feltételezhető, hogy jelentős eredményeket fog elérni, mert biztosabb talajon mozog, mivel exakt módszerekkel dolgozik. A szerzők véleménye szerint: „Der Akzent gibt uns den Schlüssel zum Verständnis des Lautwandels”. (55).

Bár a hangsúly egy szó hangalakulása szempontjából igen lényeges, mégis a jelentés szerepét sem lehet elvitatni. Nagyon fontos mozzanat, hogy egy szónak, vagy szókapcsolatnak a részei jelentéssel telítettek-e avagy nem, s különös figyelmet követelnek a szó azon részei, amelyek *funkciót* jelölnek, azaz szintaktikai viszonyítások kifejezésére szolgálnak: „Teile des Wortes die funktionsarm sind, können lautlich geschwächt werden oder schwinden. Und als Gegenstück dazu: funktionswichtige Teile des Wortes werden aufrechterhalten” (56).

Az egyes hangok és hangcsaládok egy nagyobb egésznek, a hangrendszernek a részei. A hangrendszer a beszédhangok artikulációjának módja és helye, hangszíne és tartama szerint építhető fel. Egyik hangnak a másiktól való távolsága igen különböző lehet, úgyhogy egy rendszer szimmetriafoka nagy mértékben változhatik. A nyelvtörténet folyamán az egyes hangok változásával megváltozik bizonyos mértékben maga a rendszer is. Hangtörténeti kutatásoknál nemcsak az egyes hangokat kell megvizsgálni, hanem szemügyre kell venni azt is, hogy a rendszer egyes hangjai hogyan formálódnak, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a szavakban. Némely hang, kapcsolat csak a szó bizonyos részeiben fordul elő: szó kezdetén, szó belsejében, ill. szóvégén. Egyes hangok és hangkapcsolatok gyakoriak, mások viszont ritkák, sőt lehetnek olyanok is, amelyek egyáltalán nem fordulnak elő. Az új-angol korszak hangtörténetében a magánhangzók változása a leglényegesebb. A szerzők az artikulációs hely szerinti *négyszögű rendszerézést* tartják legelfogadhatóbbnak, mivel a vokálisok átlagos hangmagasságának ábrázolása is a vokálisnégyzögnök megfelelő formát adja — KETTERER vizsgálódásai szerint.

A szerzők az új-angol korszak hangtörténetének vizsgálatánál igen sok forrásból merítettek, s eddig kevésbé értékelt új forrásokat is feltártak. A hangfelvételezés előnyeit felhasználva pontos megfigyeléseket tettek a mai hangállományra s az ingadozásokra vonatkozólag, és a beszélt, élő nyelvet helyezik a kútfők élére: „Lebendige Sprache, gesprochene Sprache haben wir nur in der Gegenwart. Erst die genaue Beobachtung der Sprache der Gegenwart macht es uns möglich, die Sprache vergangener Zeiten wieder zum Leben zu erwecken. An die Spitze der Quellen setzen wir deshalb die lebende Sprache” (69).

A londoni köznyelvben még ma is egy darab nyelvtörténetet lehet közvetlenül megfigyelni. Számos olyan variánsot lehet hallani, melyek a nyelvfejlődés egyes szakaszainak jellegzetességei. Észak-Angliában és Skóciában pl. a *name* szó első vokálisának még ilyen variánsai élnek: *ē, ēi, ēi, ei, ei*. A variánsok egymásmellettsége egymásután következővé válhatik; a nyelvföldrajzi adottságok nyelvtörténetivé lesznek. A nyelvjáráások gyakran mutatnak fel olyan egymásmelletti hangváltozatokat, amelyek a nyelv történeti fejlődésében már egymásutániságot képviselnek.

Az élő nyelv után az írásbeli feljegyzéseket, okleveleket, nyomtatványokat, könyveket veszik alapul; a régi ejtés rekonstruálásánál figyelembe veszik a költészet termékeit: a rímeket is; felhasználják az egyes nyelvmesterek és fonetikusok kiejtésre vonatkozó megfigyeléseit (Angliában már 1617-ben megjelent R. ROBINSON: *The Art of Pronunciation* című könyve!), külföldi nyelvkönyvek és szótárak adatait, gyorsírók tankönyveit (1588-ban jelent meg T. BRIGHT: *Characterie* című könyve!) és végül a kölcsönszavaknak és idegen nyelvekbe átvett angol szavaknak hangalaki bizonyítékait.

Gazdag anyag alapján először a magánhangzók történeti fejlődését mutatják be két fő csoportozásban: a) hangsúlytól függő helyzetben és b) a szomszédos hangoktól függő helyzetben (kombinatorikus hangváltozás). Utána a diftongusok történeti fejlődését tárgyalják, és tanulságosan mutatják be, hogy a köznyelv történeti fejlődésében egymásután következő fokozatok mint lehettek fel a nyelvjáráásokban. Az angol diftongusok az ifjabb generáció nyelvében gyakran monoftongussá egyszerűsödnek, (pl. *dē* 'day'), s ez a tendencia talán a jövő fejlődés útját sejteti. A diftongusoknak nemcsak hangszíne, de az elemek nyomatékeloszlása is megváltozhatik. Különösen az *ia* és *ua* kettőshangzóknál figyelhető meg újabban, hogy az erős nyomaték a második elemre tevődik át, és emellett tartamban is megnyúlik, míg az első elem réshanggá válik: '*ia* > *i'ə* > *jā* (*jā* és *jia* 'year'). Ily módon bepillantást nyerünk a történeti tartamváltozásokba is. A jelen nyelvi állapot erős tartamingadozásai (amit általában kevésbé vesznek észre) világot vetnek a korábbi idők hangállapotára is; érzékeltetik azt a harcot, amelyet a fiziológiai erős vívónak folytonosan a pszichológiai erőkel. A beszélők tudatában van *rövid* és *hosszú* hang, de ez a két tartamánál nem határolódik el egymástól élesen abszolút értékekben, mert lelki tényezők, pszichológiai mozzanatok erősen megváltoztathatják a szokásos tartamkülönbségeket: „Ein sogenannter 'kurzer Vokal' kann länger sein als ein sogenannter 'langer Vokal'” (650). A magánhangzók történeti időtartamnyúlását az emfázis, az ernyedtobb artikuláció (különösen *nazálisok*, *l* és *r* előtt), szólamvégen való gyakori előfordulás és hanglejtés eredményezheti.

A II. kötet a mássalhangzók történetét tárgyalja. Ezek fejlődését is a hangsúly (komplex értelemben) irányítja, de itt természetesen nem a hanglejtés az irányadó, hanem az artikuláció feszülésének erőssége. Itt is — akárcsak a magánhangzóknál — kétféle hangváltozást különböztetnek meg: a) hangsúlytól és b) környezettől függőt. Az első esetben a nyomaték hatására a mássalhangzók megyengülnek vagy erősödnek, s így áll be egy változás, a másodikban a hangkörnyezethez való alkalmazkodás folytán következik be a változás (kombinatorikus). A nyelvtést és funkciót (szintaktikai viszonyítás) összefüggése itt is fontos szerepet játszik a hangtörténetben: a) Egy szó csökkentett jelentéssel bíró részeiben a szóteszt megyengülhet. A jelentés- vagy funkcionélküliség egy szónak vagy szócsoporthoz bizonyos részeit elsorvaszthatja. b) Viszont ha a szóteszt egyes részei fontos funkció hordozói, akkor a szóteszt gyengülése akadályokba ütközik. c) A szóteszt megerősödhetik, ha funkciója különösen fontos.

Gyengülés következik be gyakran az idegen szavakban, mert a) a nyomatékos szótag előtti tagot a beszélők nem érzik jelentéshordozónak, pl. *spectable* 'respectable' (Dickens), sőt két tag is kieshet: *demik* 'epidemic'; b) Az ó-angol *ze-* előtagból a közép-angolban *z-* lett, s ez az új-angolban eltűnt, mivel funkcionélkülivé vált: ó-a. *zewriten* (új-felnémet: *geschrieben*) > k-a. *iwrite* és *writen* > új-a. *written*. c) Gyengülés következhetik be szóösszetételekben is. Összetétel folytán ugyanis megváltoznak a hangsúlyviszonyok: e gy erős nyomaték lesz a szóban, s a melléknyomatékúvá vált második tagban gyengülés következik be: '*kap-*, *bōd* 'cupboard' — '*kapbōd*. Majd további hangtani

gyengülés áll be a második tagban: *'kabed*. Különösen gyakori a második tag gyengülése helynevekben, ahol az összetétel folytán a tagok eredeti jelentése elhomályosul. Pl. a *-gate* 'út' szóból *-git* ejtés lett: *Margate* (k-a. *Mere-gate* 'tengerhez vezető út'; a *-town* ejtése *t* (ə) *n*-né vált ezekben a helynevekben: *Littleton*, *Norton* (north+town), *Shepton* (sheep+town) stb.

Egy szónak nemcsak nyomatékian vagy melléknymatékos részei gyengülhetnek meg jelentéselhomályosulás miatt, de hasonló sors érhet egész szavakat és szókapcsolatokat is, ha a beszédben csekély jelentés fűződik hozzájuk. Olyan szavaknál és szókapcsolatoknál, ahol a helyzetet esetleg gesztusok és mimika kíséri, a hangeszközökkel takarékosan bánhatik a beszélő. Ilyenkor a nyelvi funkció csökken, s a nyelvtest hasonlóképpen gyengül. Gyakori ez a csupán üres formává vált megszólító szavakban, címekben, köszöntési formákban, udvariassági kifejezésekben stb. A k-a. *maister* 'mester' ebben a jelletben az új-angolban is tovább él: *master*, de mint nevek előtti cím már a XVI. sz.-ban *master*-re gyengül. Jelentés és nyomatékgyengülés együttesen hatnak közre e forma kialakulásánál. Az ó-franciából kölcsönzött *sire* szó a k-a.-ban *sais* 'Ahnherr' jelentésben él tovább. Nevek előtt azonban *sir* rövidítetté vált az új-angolban *sā*, *sa* ejtéssel (pl. *Sir Henry*; megszólításban: *Yes, Sir*). A köszöntési, üdvözlési formák hasonlóképpen jelentésszegények, mert adott helyzetben magától értetődők. Az új-a. *God be wi' ye* (with ye), melyet *God bi wiji*-nek ejtettek, *godbij* alakká rövidült, majd analógiás változás után *'gu(d) 'bai* 'good-bye' és *bai 'bye* alakká gyengült (II, 86).

Egy szó funkcionálkülivé vált részének gyengülésével, elsorvadásával szemben áll az az eset, amikor a szórész várható gyengülése nem következik be, mivel fontos funkció hordozója. Így pl. az *-iz* flexió-végződés *s* és *z*, *š* és *ž* után nem gyengül: *'kisiz* 'kisses', *'hauziz* 'houses', *'wišiz* 'wishes' stb., mert a vokális funkciójelölés szempontjából fontos. Ez az oka annak is, hogy a szóvégek azonos hangalakja más-más fejlődést mutat, ha flexiós funkcióval telítettek vagy ha anélkül valók. A funkciónak és szótest vagy hangalak megerősödésének számos érdekes példáját figyelhetjük meg e részben.

Igen tanulságos fejtegetéseket találunk „A hangtörténet szociológiája” című fejezetben is. Az angol irodalmi és művelt köznyelv a londoni nyelvjárásból fejlődött ki, mely eredetileg szász, tehát a déli nyelvjáráshoz tartozott. Ezt a déli tulajdonságát azonban lassanként elveszítette, és a XIV. sz. vége felé már nagyjában középangliai nyelvjárássá lett. Korábban a *londoni nyelvjárás* és a *londoni irodalmi nyelv* között nem volt olyan nagy különbség, mint ma. Bizonyos hangtani különbségek azonban természetesen voltak az alsó és felső réteg ejtése között: „Wir dürfen annehmen, dass im allgemeinen die Sprache der Oberschicht mit strafferer, die der Unterschicht mit lässiger Artikulation gesprochen wurde” (II, 96). Ennek azután az lett a következménye, hogy a hangfejlődés a felső rétegnél sok esetben később indult meg, és lassabban haladt, mint az alsó rétegnél. A felső réteg nyelve öntudatosabb volt, és kevésbé irányította az érzelme és affektus. „In der Unterschicht spricht man lauter, mit stärkerer Begleitung der Rede durch Gester, mit lebhafterem Auf und Ab der Tonbewegung und infolgedessen mit grösserer Einwirkung der Tonbewegung auf die Klangfarbe der Vokale. Die gelockerte Artikulation führt zur Schwächung der Konsonanten” (II, 1196). A szerzők véleménye szerint a nyelvi alsóbb réteg hangosabb, nyomatékosabb beszédével függ össze a „cockney”-ban *s* az amerikai angolban tapasztalható nazalizálás is. A nyelvtörténet folyamán az alsó réteg hatása mind erőteljesebb lesz az irodalmi nyelvre, amint a jelen felé haladunk. Ma már óriási szakadék tátong az irodalmi nyelv és a londoni városi nyelvjárás között. A történet folyamán más nyelvjárások hatása az irodalmi és művelt köznyelvre csak igen csekély volt. A XVI. sz.-tól kezdve déli és keleti partvidékről, az észak-angolból és skótból inkább csak szavak kerültek be, bizonyos tárgyakkal együtt. Cselekvést jelölő szók behatolása ritkaságszámba megy.

Ma a londoni köznyelv és londoni nyelvjárás társadalmi osztályokat különböztet meg egymástól. Tagjai nemcsak beszédükben különböznek egymástól, hanem ruházatban, viselkedésben is. Az angol nyelv-művelés szervei a „public school”-kiejtést tették meg mintának, és egy „standard angol”-ejtés kifejlesztésére tartották alkalmasnak. Sokan azonban ellenzik ezt az álláspontot, és affektálnak tartják a „public school”-ejtést és „Oxford accent”-et. A harc a BBC adásaiban és folyóiratokban folyik. DANIEL JONES, a nagytekintélyű fonetikus bár évtizedekkel ezelőtt hitt a standard angol ejtés lehetőségében, ma már feladta álláspontját: „I find that it can no longer be said that any standard exists, nor do I think it desirable to attempt to establish one”. Véleménye szerint a mai nyelvhasználatot leírhatjuk, variánsait feltüntethetjük, de jólélekkel nem vethetjük el egyiket vagy ajánlhatjuk a másikat. Ő a nyelvfejlődés passzív szemlélő-désének a híve.

Az új-angol nyelv természetes hangfejlődését nagy mértékben zavarja az, hogy a beszélők kiejtésére az írásképp hat. A kiejtett szó tehát gyakran mesterségesen alkalmazkodik az írotthoz. Ennek illusztrálására érdekes összehasonlításokat találunk DANIEL JONES 1917 és 1937, ill. 1953. évben kiadott kiejtési szótára alapján (II, 1212—1213). Az íráshoz leginkább ritkán előforduló szavak igazodnak; elsősorban elavult szavak, melyekkel kapcsolatban a nyelvi tradíció már nem hat élő módon. A bibliai *wroth* 'zornig' szó *rouð*-nak hangzik (a *bouð* 'both' mintájára) a ritka *roð* és *rcð* kiejtés mellett. Különösen erős az írásképp hatása a helyneveknél, ahol a helyi kiejtés rendszerint a természetes fejlődés formáit, a köznyelvi viszont az írott kép hatását mutatja. LEWISHAM (Lewis + hām) kenti helynevet pl. a helyi lakosok *'lūisəm*-nek ejtik, mások viszont az írás alapján *'lūisəm*-nek. Személynevek kiejtésére is hat az írásképp. Általában minél népszerűbb és hétköznapiabb egy szó, annál kevésbé van kitéve kiejtése az íráskép hatásának, ez nem jelenti azonban azt, hogy ezeket egyáltalán nem érinti. Jól ismert az *ɔfn* 'often' mellett az *ɔftn*, a *'wenzdi* 'Wednesday' mellett a *'wednzdi* ejtés. Az utóbbi évtizedekben számos esetben vált dominálóvá ingadozó variánsok közül az írás szerinti kiejtés. Természetesen ezek győzelme nem jelenti azt, hogy a jövőben is mindig az írás szerinti variáns kerül az élre. Könnyen lehetséges, hogy a beszélt szó hatása mindinkább erősebb lesz, mert ebben a tekintetben döntő lehet a rádió hatása.

„A hangváltozások mozgató erői” című fejezetben a szerzők az angol hangtörténet tanulságait foglalják össze, és igen sok oldalról világítanak rá a változás, alakulás okaira. A modern kísérletfonetika minden eredményét felhasználják, amelyet a hangsúlykutatásban (hanglejtés, izomfeszülés, nyomaték, időtartam, fiziológiai törvényszerűségek stb.) elértek, és természetesen nem hanyagolják el a lélektan idevágó eredményeit sem. A hangváltozásokat létrehozó erők között jelentős szerepet tulajdonítanak a társadalmi változásoknak, forradalmaknak. Nagy hangváltozások nincsenek minden időben: „Die Zeiten des grossen Lautwandels sind Zeiten des Umbruchs im Leben des Volkes” (II, 1286). A hangszíntényezők megváltozásán keresztül a mozgalmas időszakok hangulata érvényesül. A beszélő emberek ingerültsége, izgatottsága különösen élénk hanglejtésben nyilvánul meg, ami viszont kihat a vokálisok hangszínére. A nagy társadalmi változások idején nemcsak új hangvariánsok kelnek életre a hangsúlyviszonyok által, hanem hangváltozások is bekövetkezhetnek. A tradícióval való szakítás, amely az élet számos területén megy végbe, a nyelvben is érezhetővé válik. Új néprétegek kerülnek a felszínre, és a társadalom rétegződése megváltozik: „Zeiten des Umbruchs sind zugleich meist Zeiten der sozialen Umschichtung. Die Sprache der Schichten, die zu grösserer Geltung kommen, erzwingt sich den Zugang in die anerkannte Hochsprache” (II, 1287).

A XIV—XV. sz. nagy hangváltozása idején hatalmas gazdasági és politikai változás ment végbe az angol társadalmi életben. Ez volt az átmenet a középkorból az újkorba, amikor a feudális rendszert egy új polgári-kapitalista rend váltotta fel. A középkor skolasztikája és misztikája helyébe egy világi, művészetért és tudományért rajongó polgári kultúra lépett. Az iskolák és egyetemek, amelyek az egyház szolgálatában állottak, ekkor a felfelé törekvő polgárság érdekeit is figyelembe vették, és a nemzeti gondolat került előtérbe. A francia nyelv, amely a norman hódítás óta a felső réteg nyelve volt, eltűnt a nyilvános életből, és angol irodalmi és köznyelv kezdett kialakulni. A polgárság fontos pozíciókhoz jutott, és nyelvi formájának jelentősége is nőtt. Számomra azonban nem egészen világos, hogy mint kapcsolják ehhez a tényhez a szerzők a mássalhangzógyengülés jelenségét: „Damit gewann das Bürgertum weitere wichtige Positionen und seine Sprachform gewann an Bedeutung. So ist es kein Zufall, dass um diese Zeit konsonantische Schwächungen in der englischen Schriftsprache zum Vorschein kommen” (II, 1288—9).

Kismértékű hangváltozás történt a XVII. században is. Ez az idő a fellobbanó vallási és politikai harcok korszaka volt Angliában, a nemzeti polgári forradalom ideje (1640—1660). Ez időtájt sok hangalak és variáns, mely a nyelv alsó rétegben élt, belekerült az angol irodalmi nyelvbe.

A polgárháború és az ipari forradalom (1750—1840) között száz év telt el, amikor az angol polgárság megszilárdította megszerzett pozícióit, egyben megteremtette előfeltételeit az ipari kapitalizmusra való átmenetnek. Ennek a nyugalmi időnek — a szerzők szerint — a hangtörténetben is viszonylagos nyugalom felelt meg: „Für den englischen Lautstand bedeutete dies eine lange Zeit der Ruhe” (II, 1290). Ez alatt a száz esztendő alatt a nyelv lényegesen újat nem alkotott, rendezési folyamat, követendő normák kialakítása jellemzi, amit a helyesírási reform is igazol. Ez az ún. felvilágosodás időszaka, „The Age of Rules and Reason”, az ésszerű,

praktikus fölénye az érzelmi felett. A nyelvet logikusabbá tették, eltüntették a kétszeres fokozást (*more greater*) és a többszörös tagadást (*I do not know nothing*), a *shall* és *will* ige, valamint a *who, which, that* vonatkozó névmások funkcióiban differenciálódtak. A felvilágosodás időszaka a nagy rendezés ideje az angol nyelvben (II, 1290).

A XVIII. sz. második felében és a XIX. sz. elején figyelhető meg újabb mozgás az angol hangrendszerben. Ez az időszak az ipari forradalom kora. A gépek alkalmazása, tőkeakkumuláció, nagy társadalmi haladás jellemzi. Ezután az angol hangállomány a viktoriánus időszakban, az ipari kapitalizmus második szakaszában (1840—1900), egy darabig ismét változatlan volt. Csak a legújabb idők: az imperializmus, monopolkapitalizmus és két világháború, tehát az ipari kapitalizmus harmadik periódusa (kb. 1900-) hozott ismét bizonyos mozgást az angol hangrendszerbe. A művelt köznyelv az eddig annyira távol tartott „slang” előtt tágra nyitotta kapuját. Fontos lenne a mai angol nyelvben az egyes kultúrközpontok kisugárzását is nyomon követni, de ezt a feladatot csak egy nagyszabású nyelvatlasz tudná elvégezni, amelynek jelentőségét így foglalják össze: „Dieser müsste die Sprache als Ganzes erfassen und somit auch den „Akzent” auf Schallplatten oder Magnetophonband festhalten, die dann mit experimentalphonetischer Methode ausgewertet werden könnten” (II, 1292).

A „Laut und Leben” az utóbbi évtizedeknek kétségtelenül legnagyobb szabású nyelvtörténi munkája, mely sok vonatkozásban új utakat jelöl meg. Módszertani alapelveivel általában egyetértünk, csupán a politikai-gazdasági életnek hangtörténeti változásokkal összefüggő koordinációját nem látjuk kellő mélységgel kidolgozva. Hogy egy politikai vagy ipari jellegű forradalom miért éppen ilyen vagy amolyan változást hoz létre a hangállományban, azt egyelőre — részletkutatások híján — igen nehéz — szinte lehetetlen — megállapítani.

HEGEDŰS LAJOS

Dr. Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recsitatívóban és ariozóban.

Budapest, Zeneműkiadó vállalat. 1954. 140 oldal.

Szöbéli formában nem egyszer előadott és a zenefőiskolai oktatásban gyakorlatilag is sok szempontból igazolt elmélet rendszeres összefoglalását adja ez a könyv. Hatására, jelentőségére következtethetünk az Új Zenei Szemle 1955. évi VI. évfolyamában megjelent hozzászólásokból is, amelyek mind más-más oldalról világítják meg MOLNÁR IMRE tanulmányát és nem fukarkodnak a bíráló megjegyzésekkel sem.* E helyen a mű pusztá ismertetésén kívül elsősorban arra kell rámutatnunk: mit jelent ez a könyv a nyelv, illetve a hangzó mondat törvényszerűségeinek kutatója számára?

Bevezetésében MOLNÁR kiemeli a „hangzó nyelv”-nek azokat az elemeit, amelyeket az írott nyelv nem jelöl, majd áttekinti a hanglejtés magyar irodalmát. E tanulmányokat egyenként bővebben is ismerteti, de egymás közti belső összefüggésükre nem tér ki. Ezután rátér saját új módszerére. A hanglejtésformák rendszerét nem a meglévő, elhangzott és esetlegesen összegyűjtött mondatok elemzéséből állítja össze, hanem spekulatív módon: 3 szótagnak 3 különböző magasságon lehetséges fekvési kombinációiból vezeti le. Ilyen módon variálva a 3 elemet, kap 27 lehetőséget. Két esetben azonban (1—2—3 és 3—2—1 magassági sorrend esetén) letér a kiindulásul szolgáló formai alapról, és a formák jelentését figyelembe véve itt az egyenlő hangközők helyett 2—2 más változatot iktat be aszerint, hogy az 1. és 2., vagy a 2. és 3. szótag közt van-e nagyobb hangköző. Ezt kiegészíti az aprózott menetekkel s így összesen 31 dallamfordulatot kap. E 31 „éshetőség” közül — most már nem a forma, hanem a funkció, a beszédbeli jelentés, a mondanivaló alapján — 5-öt talál tipikusnak, a többit ezek mellé osztja be variánsokul. Így jut az I. főcsoportba (a befejezett közlések dallamáéba) 5, a II.-ba (a kérdő dallamáéba) 9, a III.-ba (a befejezetlen közlésekébe) 9, a IV.-be (az idegen dallamáéba) 4, az V.-be (a relatív súlytalan szólások dallamáéba) 4 különbözőnek minősített dallamfordulat. Az egyes típusokat különböző mondattani jellegű nyelvi példákkal illusztrálja, mégpedig úgy, hogy az egy mondatszaksaszt, egy „szólámot” alkotó, de

* DEME LÁSZLÓ bírálata (Nyr. LXXX, 135—9) jelen ismertetésünk megírása után látott napvilágot.

3 szótagnál hosszabb mondanivalót mint bővült formát beosztja a 3 szótagú típusok és variánsok közé. Ugyanígy tesz a 3 szótagnál rövidebb beszédszakaszokkal, mint „csökevényes formákkal”. A példák tipizálása alapján 9 pontban összefoglalja a hanglejtésformák eme rendszerezésének eredményeit, majd röviden kitér a hanglejtés-írásra és a hanglejtés tanítására.

A könyv második része az első részben megállapított törvényszerűségek zenei alkalmazásával, a magyar énekbeszéddel foglalkozik. Az összes hangjelenségeket rendszerezi a hang 4 fizikai tulajdonsága alapján. Rámutat arra, hogy az énekben kétféle kötöttség érvényesül: a zenei és a nyelvi elem kötöttsége. Teljes értékű művészi alkotásban a kettő minden vonalon összhangban áll egymással, még a hangmagasság vonalán is. Ennek a megvalósulását vizsgálja a szerző másfél évszázad 50 magyar zeneszerzőjétől kiragadott példákon.

A könyvnek már a címe is mutatja, hogy két különböző tanulmányból áll, amelyek közül az első inkább a mondattal foglalkozó nyelvészeket, a felolvasókat és előadókat, a másik pedig inkább az énekekkel foglalkozó zenészeket érdekli. A második rész az elsőre épül, anélkül nincs értelme. Az első rész önmagában is megáll, de igazi jelentőségét csak akkor tudjuk értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy egyfelől eredményei részben az énektanítás gyakorlatából szűrődtek le, másfelől azzal a cézzel is készült, hogy a beszédhanglejtés törvényszerűségei a szöveges zene kifejező erejével összehetők legyenek.

Nézzük meg MOLNÁR IMRE hanglejtésrendszerének azokat a tanulságait, amelyek akár a kutatási módszer, akár a tárgyi eredmény tekintetében újszerűek.

1. Nyelvi jelenségek rendszerét nemcsak a gyűjtött adatok rendszerezése útján, hanem spekulatív úton is lehet teljesebbé tenni. A szerző nem azt kérdezi: milyenek a megfigyelt dallamok, hanem az elméleti úton megállapított dallamfordulatokról kérdezi: van-e ilyen dallam? A próba, a tapasztalat igazolhatja az így kikövetkeztetett elméleti feltevést. Példa rá más tudományokból: Mengyelejev periodikus elemrendszere, a Pluto bolygó felfedezése. MOLNÁR is rábukkant ilyen módszerrel egy emfatikus kérdő hanglejtésre (II. főcsoport *a—d* variánsai), amelyet eddigi hanglejtéstanulmányaink nem említettek.

2. Nem azt vizsgálja, hogy „mi a mondanivaló dallama, hanem azt, hogy mi a dallam mondanivalója” (15). Ez egészen természetes is. Nyelvi vizsgálatok közben általában a formákat osztályozzuk és azt keressük, hogy milyen jelentés fűződik hozzájuk. Persze nem ritka a fordítottja sem, amikor azt keressük, hogy bizonyos jelentéseket vagy nyelvtani funkciókat milyen eszközökkel fejezünk ki (pl. melyek egy szónak a színrimái). A hanglejtéskutatás azonban eddig jóformán csak az utóbbi módszert alkalmazta. A szerző módszere ezen a ponton közelebb hozza a hanglejtésvizsgálatot a nyelvi kutatásokhoz.

3. Nem az ereszkedő vagy emelkedő menetirány, hanem a hangközök nagyságának sorrendje dönti el a mondat közlés vagy kérdés jellegét. A menetirány a befejezettséget, illetőleg befejezetlenséget jelzi. Az idegennek érzett kérdő hanglejtést sem az emelkedő menet, hanem a szűk indítás teszi idegenszerűvé.

4. Minél nagyobb a kis hangköz(ök) menetirányának a nagy hangközével alkotott szöge, annál nagyobb fokú indulatot fejez ki a kérdés, illetőleg annál lezártabb és határozottabb a közlés.

5. Háromnál több szótagból álló egységes mondatszakaszok hanglejtéstípusai azonosak a háromszótagos formákkal, mert a nagy hangköz helye állandó marad, a többletszótagok pedig a kis hangközt aprózzák tovább.

6. A mondathanglejtés számlahanglejtésekből épül fel.

7. Ha a dallamszűcs egybeesik az erőbeli nyomatékkal, az a befejezettség érzését kelti, a kettő különválása a befejezetlenségét.

8. A hanglejtés írására legcélszerűbb a három vízszintes vonalból álló vonalrendszer: egy a középvonal, egy a magas fekvés, egy a mély fekvés jelölésére. A közbülső hangok közt szabad magasságon ábrázolhatók. A gyakran alkalmazott ötvo-nal-as rendszer a hangjegyírás kötött hangmagasságaira emlékeztet, ezért könnyen félremagyarázható, tehát hanglejtés ábrázolásához nem megfelelő.

Ezek a könyv első részének legtanulságosabb és sok szempontból valóban újat jelentő eredményei. A szerző azonban ezeket az eredményeket nem ilyen összefüggésben fejt ki, sőt még az első rész összefoglalásában (39—40) sem így fogalmazza meg. Ezeket úgy kell kihámozni a szerző egyéb mondanivalói közül, sok nehézkes fogalmazású, nem szabatos és ezért félreérthető mondat közül, melyeknek egy része nem is tartalmaz új megállapítást, hanem csak igazol régebbi megállapításokat.

A rossz szövegezés okozza azt, hogy sokan félreértik, helytelenül magyarázzák

a mű egész koncepcióját és több részletmegállapítását is. A szerző ugyanis nem fejt ki világosan azt a gondolatot, hogy ez a könyv nem a magyar hanglejtésformák élő, aktuális rendszeréről akar képet adni. Nem olyan leíró jellegű munka ez, mint például egy nyelv értelmező szótára, leíró nyelvtana, vagy egy vidék nyelvatlasza. Nem nyelvi tényeket rendszerez, hanem viszonylag üres rendszert konstruál, melybe a gyűjtött vagy később gyűjtendő adatok, nyelvi tények majd beilleszthetők és megfelelő módon elhelyezhetők lesznek.

Mivel ezt az alap gondolatát a szerző így nem fejt ki, méltán érheti a szemrehányás, hogy köznyelvi, tipikus hanglejtésformák mellett bőven jut hely rendszerében a tájnyelvi, a régies, a szónokias vagy szinpadias és a ritkán, csak alkalmilag, nagyon is meghatározott beszédhelyzetben s akkor is csak kevesek által használt formáknak. Hiszen sokszor nem jelöli meg, hogy a tárgyalt hanglejtés hogyan viszonylik a nyelvet beszélő közösség egészéhez: elsődleges és ezért a megfelelő értelmű funkcióban általánosan használt főtípus-e, vagy pedig érzelmi mozzanattal színezett és esetleg sok más szempontból, pl. területileg, rétegenyelvileg kötött használatú variáns. Jellemzi ugyan pár szóval a hangulati, illetőleg beszédhelyzet szerinti kötöttséget az I. e variáns és a III. főcsoport kérdő mondatai esetében, de hiányzik ez a megszorító jellemzés a II. főcsoport a—d variánsaiban, vagyis éppen abban a kérdő típusban, amelynek az ismertetését először itt találjuk meg. Pedig erre a négy variánsra — melyek közül az a maga a főforma — ugyancsak ráférne a hangulati és talán beszédhelyzetbeli kötöttség leírása, mert ugyanennek a főcsoportnak további öt (e—i) variánsában semmi különleges kötöttséget nem érzünk; ezek a kérdőszó nélküli kérdések tipikus, mindennapi formái, más-más — de egyikben sem rendkívüli — emfatikus töltéssel, míg az a—d variánsok szokatlansága, különös érzelmi súlya azonnal meglep.

Itt tehát — még a szerzőnek meg nem fogalmazott alap gondolatához mérten is — valami baj van az osztályozás körül. Az osztályozás a főleg formai alapon kikövetkeztetett 31 hanglejtésformának jelentés szerinti csoportosításán alapszik. Eddig (— mondjuk —) rendben is van a dolog: spekulatív úton kaptuk a formákat, ezek funkciója alapján az öt főcsoportot. A forma és a funkció szempontjának módszeres váltogatása önmagában véve nagyon helyes lehet. De ha már a csoportok összeállítása a funkció alapján történt, akkor a funkciót elsősorban az a-val jelölt főforma képviselje! Ez így is van az I., a IV. és az V. főcsoportban, kevésbé meggyőzően a III. főcsoportban, és egyáltalán nem így van a II.-ban. A kérdő dallamot a köznyelvben nem a II. a, hanem a II. e variáns képviseli. MOLNÁR variánsnak tünteti fel azt, ami főtípus, és főformának azt, ami variáns. Belekeverte a formai szempontot oda is, ahol már nem a formák a döntő szerep. A II. a valóban tipikus kérdő dallam, ha formájára nézve szembeállítjuk az I. a-val: nagy esésre következő kis ereszkedés közlést jelent, kis ereszkedésre következő nagy esés kérdést fejez ki. De a kérdések közt ez a forma már nem tipikus, legfeljebb csak az első négy (a—d) variáns közt az.

Az osztályozás következetlenségei közt említhető még, hogy az idegenszerűnek minősített főcsoportban egy új, a többiekben nem alkalmazott elv azaz elnevezést és a külön csoport létalapját: az értékelő minősítés szempontja. Mert az, hogy egy hanglejtés idegenszerű, se nem a forma, se nem a funkció szempontja. Ezt az elvi félrecsúszást megtétezi a szerző még azzal, hogy ebben a fejezetben felsorol egy pár példát az idegenszerű hangszűlyezésre is. A többi szakaszban nem vizsgálja a hangsúlyozást, hanem a szólam hangsúlyát adottnak teszi fel és ahhoz méri a hanglejtést. Itt azonban a hanglejtés keretein túllépve a hangsúlyozás kérdéseivel is foglalkozik. — Arról ne is beszéljünk, hogy a szerző kedvelte matematikai módszer voltaképpen nem egzakt matematika, csak kacérkodik az egzaktsággal. BÁRDOS LAJOS (ÚSZ. 1955. febr.) eléggé rámutatott, hogy a MOLNÁR felsorolta „eshetőségeknél” sokkal több eshetősége van azoknak az elemeknek, amelyeket MOLNÁR valójában felhasznál.

De térjünk vissza a nem pontos fogalmazás néhány más következményére. „Nem a közlés, vagy kérdés tette a dallamot, hanem éppen fordítva, a dallam csinált közlést, vagy kérdést a mondanivalóból” (15). Ez úgy érthető, hogy a forma szabályozza a mondanivalót. HEGENŰS LAJOS (ÚSZ. 1955. jan.) így is értette s ezért méltán kifogásolja. Pedig a szerző itt nyilván nem a forma és a funkció genetikus viszonyáról akar beszélni, hanem arról, hogy a mondat hallója vagy kísérletező megfigyelője számára a hallott dallamforma szabja meg, minek is értsen a mondatot. Ugyanilyen zavaró az is, amikor később (47, 52) a beszédet és a zenét mint az ének két „ösét” emlegeti, holott egyáltalán nem bizonyos, hogy a beszéd előbb volt, mint az ének. Itt is genetikusnak tüntet fel egy szinkronikus, strukturális összefüggést. — Nem szerencsés a „nagy hangköz” túlságosan szabad értelmezése akkor, amikor a szerző a hangközök fizikai nagyságát veszi — azok sorrendje mellett — rendszere alapjául. Hiába állítja a szerző, nem sikerül elhítnie,

hogy a II. főcsoport *f* variánsában „az ún. *kis* hangköz valósággal túlnőtt a *nagyon*” (28). Az már nem kicsi, ha nagyobb a másiknál és az emberi hangterjedelem szélső pontjait köti össze! A „kis” és a „nagy” itt egészen más fogalmakat takar, mint a hangközök nagyságát. — Elhamarkodott, túlzó állításnak hat, amikor megállapítja: „*Külön mondatdallam tehát nincs*” (39). Az igaz, hogy a mondathanglejtés legnagyobbbrészt visszavezethető a szólamhanglejtésre, de a mondat behatóbb elemzése nélkül korai volna kategorikusan kijelenteni, hogy külön mondatdallam nincs. A fogalmazás módosításával enyhíteni lehetett volna e megállapításnak kivételt nem ismerő jellegét. Ugyanitt azt is állítja a szerző, hogy az egyszerű mondat egyetlen szólamot alkot. Ez az egyszerű mondatok jelentékeny részére nem áll, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a mondattani „szólam” többféleképp értelmezhető.

Néha a szerző veszélyes játékokat űz tudományos szakkifejezésekkel. A hangsúly-lyak kapcsolatban a *másodéles*, *harmadéles*, *negyedéles* melléknéveket (44) olyan értelemben használja, ahogyan nem szokták. Ezeket a műkifejezéseket csak a görög hangsúly-fajták megjelölésére használják, de úgy, hogy a *másod-*, *harmadéles* a szó végétől számított második, harmadik szótag hangsúlyát jelenti. MOLNÁR I. a szó elejétől számítja a szótagokat és ezzel megzavarja azokat, akik tanultak görögül, akik pedig nem tanultak, azoknak a szóhasználatába helytelen, vagy legalább is zavart keltő módon viszi be ezeket a műszavakat. — Nem találó az a merész hasonlata sem, amelyben a vegyületet az alkotó elemek szorzatával azonosítja (47).

Sok apró részletben találhatnánk még kifogásolni valót. De nincs elég terünk sem erre, sem a könyv második részének kellő méltatására, amely a dallampéldák elemzését tartalmazza és igen elmélyült munkáról tanúskodik. Két dolgot azonban mégsem hagyhatunk szó nélkül: a szövegezésben itt-ott előforduló bántó magyartalanságot és a helyesírásban, főleg a szavak egybe- és különírásában gyakran mutatkozó következetlenséget. Mindezt elkerülhette volna a szerző, ha munkáját kiadás előtt nyelvész szakemberrel lektoráltatja.

Összefoglalva a könyv jelentőségét, és jót, rosszat egyaránt mérlegre téve, a következőket állapíthatjuk meg:

1. MOLNÁR IMRE hanglejtéskönyve a magyar hanglejtésformák rendszerezésének jelentős új állomása. Zenei vonatkozásánál fogva énekekkel foglalkozó zenészeink körében máris meglehetősen népszerűsége tett szert, rendszere áttekinthetősége miatt pedig a jövőben a mondattal, beszéddel foglalkozó nyelvészek, előadóművészek közt is nagy érdeklődésre tarthat számot.

2. A közel vagy távolabbi jövőben várható új kiadás előtt a könyv átdolgozásra, főleg alapos átfogalmazásra szorul. Ehhez — a tárgyi és fogalmazási hibák kiküszöbölésére — ajánlatos a nyelvtudomány egy vagy több szakemberének közreműködése.

ELEKFI LÁSZLÓ

Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly: Anyanyelvünk

Szerkesztette: Temesi Mihály. Budapest, 1955. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeret-terjesztő Kiadó. 319 lap.

Előljáróban meg kell állapítanom, hogy e könyv megjelenése mindenképpen örvendetes esemény: régóta hiányzott már egy ilyen jellegű, a nagyközönség számára készült nyelvtan; ennek híján sokan az általános vagy a középfokú iskola nyelvtan-könyveit használták. Nagy érdeme a műnek az is, hogy — bár tudománynépszerűsítő céllal készült — rendszeres nyelvtan; a maga szempontjaiból és a maga színvonalán igyekszik nyelvünk egész anyagáról és rendszeréről összefoglaló képet adni.

A könyv célja egyben jellegét és műfaját is meghatározza. A szerzők „a némi iskolázottsággal bíró és a nyelv kérdéseiről érdeklődő olvasóhoz” (7) mérték könyvük színvonalát. Nem lehetett tehát feladatuk egy teljes műfaji tisztaságú leíró nyelvtant írni, inkább a „nyelvismeret” (Sprachlehre) műfaját közelítették meg. Ez utóbbiban a tulajdonképpeni grammatikán, illetőleg a szűkebb értelemben vett nyelvtani ismereteknél kívül másféle, általánosabb, bevezető jellegű részek is helyet kapnak.

Ezek a szempontok indokolják a mű szerkezeti felépítését (Bevezetés, Hangtan, Szótan, Mondattan), amelyet így nagy vonalakban és ilyen jellegű műben csak helyeselhetünk. Az általános nyelvészeti és nyelvtörténeti alapismereteket röviden

összefoglaló Bevezetés után a szerzők szerint három főrészt tartozik a tulajdonképpeni nyelvtanhoz. A három főrész összefüggése, illetőleg a leíró nyelvtan rendszere ezek szerint a következő:

Nyelvtan	
<i>A nyelv építőanyaga</i>	<i>A nyelvtani rendszer</i>
I. Hangállománytan	H a n g t a n
II. Szókészlettan	S z ó t a n
a) Jelentés tan	M o n d a t t a n
b) Szókincs	
I. [A] Szólások tana	II. Szó szerkezet tan és mondattan

(„A nyelvtan és részei” című fejezetben a 17. lapon.)

Ennek a sajtáságos és érdekes csoportosításnak már van némi története. Tudomásom szerint először — bár egy-két részében másként — TEMESI MIHÁLY „Nyelvtudomány, nyelvtan és nyelvtanítás” című tanulmányában jelent meg (Bevezetés a nyelvtudományba. Tanulmánygyűjtemény. A pedagógus továbbképzés anyaga. Bp., 1952. Közoktatásügyi Jegyzetellátó Vállalat. Kézirat gyanánt. 10—3); majd immár a mai formájában a nyelvtan felosztásáról szóló vita gyorsírói sokszorosított jegyzőkönyvében, illetőleg a Nyelvtudományi Bizottság vitaösszefoglaló közleményében (MNY. L, 9). Gyakorlatilag megvalósult, illetőleg megvalósulóban van a pedagógiai főiskolák egyetemes jegyzetsorozatának szerkesztésében.

Tudjuk, hogy a magyar nyelvtudományban a leíró nyelvtannak manapság nincs egységes felosztása. Főleg arról folyt hosszú időn át vita, hogy a „hangtan—szótan—mondattan” beosztás ellenkezik-e a SZTÁLINTól megmutatott összefüggésekkel. TEMESI fenti rendszerével kereste a kétféle felfogás harmóniába olvasztását; ez a szándéka föltétlenül helyeselhető. Felosztása kétségtelenül érdekes, következtettségében igen vonzó. Fő erénye, hogy a nyelvi jelenségek összességének csoportosítására is alkalmas. Gyakorlati szempontból azonban egy-két részletében vitatható. A nyelvtan felosztásában a könyv szerzői is megtartják az említett „hármasság”-ot, ezen belül azonban nem az alak és jelentés, hanem az építőanyag és a szerkezet szerint különítik el a részeket. Ennek az elkülönítésnek a jogosultsága is vitatható, most azonban inkább a nehézségeire szeretnék rávilágítani. Először: a Hangállománytan és A hangkapcsolatok törvényszerűségeinek tana nehezen választható ketté, a külön vett részek önmagukban csekély terjedelműek egy-egy önálló „tan” megalkotására. Azután meg: a hangkapcsolatokat nem tekinthetjük a nyelv építőanyagának, vagy az egyes hangok törvényszerűségei nem tartoznak bele a nyelvtani rendszer problematikájába? Ezek a terminológiaiak is vehető aggályok rávilágítanak magának a rendszernek a nehézségeire is.

A könyv felosztásában a Szótan a legbiztosabb részlet. Avval azonban nehéz lenne egyetértünk, hogy a Szólások tanát a mondattanba sorolják a szerzők. A szólás általában lexikai egység, s így a Szótan megfelelő helyére, a Szókincs című részbe kívánkoznék, esetleg elkülönített tárgyalással. Hogy kerül azonban a mondattanba? Annál különösebb ez az eljárás, mivel a szerzők a szólásmódok közé sorolnak egyszerű átvitt jelentésű szavakat is, mint pl. *pávaskodik* 'úgy illegeti magát, mint a páva' (200). Azt pedig nehéz volna állítani, hogy a szólások és a szó szerkezetek, illetőleg mondatok között ugyanolyan korrelatív viszony van, mint a hangállomány és a hangkapcsolatok törvényszerűsége, valamint a szókészlet és a szó alaki struktúrája között. Nem is beszélve arról, hogy a mondattanban illetően felosztása aránytalan is: a 7 lapnyi szólástán eltörpül a 114 lapnyi mondattan és syntaxis mellett. — Ezeknek a megfontolásoknak alapján népszerűsítő jellegű műben, szerintem, jobb lett volna egyelőre valamelyik jól bevált, hagyományos felosztást követni.

A részletekben mindez természetesen nem nagyon módosítja a könyv értékét. A három pécsi szerző műve nyelvtani felosztásuk szokatlansága ellenére igen sok helyes nézetet, gazdag anyagot és ügyes megoldást tartalmaz. A mű összképe — ezt külön

hangsúlyoznunk kell — föltétlenül kedvező; sem az eddig említett, sem az ezután említett kifogások nem változtatják meg ezt az értékelést.

A tulajdonképpeni nyelvi részt egy Anyanyelvünk címet viselő, kissé talán elnagyoltnak és hangzatosnak látszó bevezetés (5—7) előzi meg. (Nem szól például a társszerzők munkájának arányáról.) A bevezetés (9—35) általános nyelvészeti tudnivalókat közöl, majd „Nyelvünk élete” címmel vázlatos áttekintést ad a nyelvtörténetről, a nyelv rétegződéséről és az alkalmazott nyelvtudományi ágakról. — Az általános nyelvészeti, elméleti jellegű részek igen megbízható összefoglalások; „A nyelv eredete” (9—10), „A nyelv és a gondolkodás” (11—3), „A nyelv társadalmi szerepe” (13—4), „A nyelv összetevői” (14—5), valamint a már megtárgyalt „A nyelvtan és részei” (16—7) című szakaszok tartoznak ide. Talán csupán a második és a harmadik rész sorrendjét lehetett volna megcsinálni, hiszen a nyelv társadalmi szerepe okozatilag is elsődleges a gondolat kifejező funkcióival szemben. — Ezekkel a fejezetekkel kapcsolatban csak néhány kisebb megjegyzést tennék. Nem pontos a következő megállapításuk: „Életünk [= ember voltunknak] legjellemzőbb tevékenysége... a beszéd”. (9) Legalább olyan forintos — és csak együttesen jellemző — a gondolkodás és a társadalmi munka is. — Egyébként igen jól sikerültek a gondolkodásról szóló részletek. — „A nyelv társadalmi szerepe” című fejezetben többek közt van egy igen jó és tömör meghatározás is, amely — a könyv sok más értékével együtt — figyelmet érdemel. Ez a következő: „A nyelv társadalmi jelenség; össznépi jellegű és szerepű jelrendszer (14). — A „Nyelvünk élete” című fejezetben nyelvünk eredetével és a magyarság külön életének korával: az ősmagyar korról, a történelmi vagy forrásos korról, nyelvünk mai rétegződésével foglalkoznak a szerzők; a fejezet végén röviden összefoglalják a nyelv művelés és a helyesírás elveit. (A fejezet főlépítésében zavaró a túlságosan benyolult számozás; a „nyelvünk mai rétegződése” című alfejezeti pont például a VI. fejezet B) része II. felének 4. pontja. Miért nem lehet külön szakasz?) A nyelvtörténeti jellegű részeket eléggé summásan foglalták össze a szerzők. Ezekre azonban még ilyen rövid formában is szükség van, amíg külön nyelvtörténeti tárgyú ismeretterjesztő mű nem jelenik meg. — Kisebbségi megjegyzések a fejezethez. Pontatlan „A magyar nyelv használatának általánosabbá” válásáról beszélni (24); csupán az írásbeliségben történt ez a változás. — Nem szerencsés az a fogalmazás, hogy csupa XVII. századbeli író: Pázmány, Károli, Káldi, Szenczi Molnár teremti meg „a XVI. század végére mindinkább egységesülő magyar irodalmi nyelvet” (25). — A két világháború közötti nyelv művelés jellemzésében túlzás az állítás, hogy „Egyetlen igazi nemzeti kincsünk ápolása, fejlesztése helyett a nyelv művelés az irredentizmusnak, [a] fajmagyarkodó handabandának adta át a helyét” (27).

Nyelvtanírásunk legjobb hagyományaihoz híven a szerzők nagy gondot fordítanak a leíró nyelvtannak nyelv művelő és helyesírás vonatkozásaira. A nyelv művelésről szóló rövid rész (31—3) színes és sokoldalú; igen közel áll a „Nyelv művelésünk főbb kérdései” című tanulmánygyűjtemény elvi álláspontjához. A helyesírásról szóló összefoglalásban (34—5) úgy látszik, hogy a szerzők a hagyomány elvét a szokásostól eltérő módon másként, bővebben értelmezik. — A könyv nyelvtani fejezeteinek végén az általában igen jól összeállított „Mondjuk helyesen!” és „Írjuk helyesen!” című részekben az olvasók sok hasznos tanácsot kapnak. — Meg kell még említeni, hogy a szerzők biztos ismerete és helyes nyelvérzéke jól érvényesül az említett pontokban; különösen örvendetes ez az újabb nyelvi tények megítélésében.

A nyelvtani részben a fő fejezeteket egy általánosabb jellegű bevezető után kisebb szakaszokra bontva tárgyalják meg. — A meghatározások szakmai szempontból helytállóak, világosak, azonban helyenként kissé nehézkesek. — Terminológiájában a könyv világos, magyaros, majdnem hogy purista. „A magyar mássalhangzók” című táblázatban (50) például csak két idegen műszó szerepel: az *affrikáta* (ezt a 49. lapon meg is magyarazzák) és (az *oldal képzett*-tel vagylagosan) a *laterális*. Ez az eljárás ismeretterjesztő műben nagyon is igazolható és helyes. Műszó-újításuk legnagyobb része szemléleti okokból keletkezett és nem zavaró. Néhol jó érzékkel veszik át a közelmúlt sikert szerzők szakkifejezéseit is, pl. *inyfoghang* (ny, j, ly, gy, ty), *fog-ajakhang* (v, f) stb. Főösleges viszont az ilyen kettősség, mint *nyíláshang* vagy *magánhangzó* (42). A *suffixum* is hol *végződés*, hol meg *szóvégződés* (113). Néhol viszont szívesebben láttuk volna, ha szakítottak volna a terminológiai hagyománnyal, például *személyes névmás* (166) esetében. — A szerzők gazdag oktatói tapasztalata tükröződik a mű sikerült szemléltető anyagában. Kiváló újítása a könyvnek a rajzok bőséges felhasználása, erről tankönyveink szerkesztői is példát vehetnének. Sok jó táblázat segíti a szemléltető összefoglalásokat. Egyikük-másikuk azonban a túlságosan benyolult (pl. a mássalhangzók és főleg a magánhang-

zók táblázata az 50., ill. a 45. lapon). — I d é z e t e k, irodalmi példák dolgában a könyv mennyiségileg talán bőségesebb, gazdagabb valamennyi előző nyelvtanunknál. XX. századbeli, de főleg XIX. századbeli klasszikus költőinkből bőséges dokumentációt kapunk. Van néhány, a politikai nyelvből vett példája is. Meglehetősen kedvezőtlen képet mutat azonban e nagyszámú idézetanyag megoszlása. A prózai idézetek arányszáma eltörpül a (főleg múlt századi) verseké mögött. A bevezetésben ígért újságnyelvi példákkal nem találkozunk; élőnyelvi példa is kevés van. Tudományos prózánk és legújabb irodalmunk is nagyobb helyet kaphatott volna.

A H a n g t a n (36—70) — mint a többi fő fejezet is — anyag és tárgyalásmód szempontjából megfelelő. Vitatható kettéosztásáról már szóltunk. A tulajdonképpeni hangtani részek előtt rövid bevezetés után a beszéd és az írás kapcsolatával foglalkoznak a szerzők (37—40). Ez az általános írást ö r t é n e t i rész igen élvezetes és jól illusztrált, azonban nem illik szorosan bele a mű kereteibe. A H a n g á l l o m á n y t a n b a n rövid és világos leírást kapunk a beszélőszervekről és működésükről, a magán- és mássalhangzókról, a betűrendről, a szótag kérdéseiről és a szavak elválasztásáról. A magánhangzókat követő normatív részlet igen jó, csak hogy annyira hosszú, hogy önálló fejezetnek is beillenek. Helyes volt a nyelvjárási hangállományra is kitérni. A palóc példában azonban nem valószínű az á: *ápám magával ákát vinni* (45). Mire jó a *surlódó vagy közönséges réshang*-féle kettős terminus (49)? Meg lehetett volna mondani, hogy m i k o r kell kettőztetni a *dz*-t és a *dzs*-t (51). — A $\frac{z}{s}$ hang hiányzik a mássalhangzók táblázatából; két lappal később az *ihlet* szó kiejtésével kapcsolatban viszont utalnak arra, hogy itt ejtjük a *h*-t, de már mint „nem tiszta gégehangot” (52). Miért nem lehetett tehát ezt a hangot is tárgyalni, ha már a magánhangzók táblázatában polgárjogot nyert az *á*, *ã* és az *ē*? — A betűrend szakaszában fölösleges a magyar és a teljes ábécét külön-külön leírni írott, nyomtatott kis- és nagybetűkkel (53—4); ez összesen nyolc táblázat!

A h a n g k a p e s o l a t o k t ö r v é n y s z e r ű s é g e i című fejezetben a hangrend, a magánhangzó-illeszkedés, a magánhangzókieés, a hasonulás, az összeolvadás, valamint a mássalhangzó-kiesés és rövidülés kerül sorra. Az egész fejezet igen jól sikerült, normatív tanácsai hasznosak. — Kisebb megjegyzéseink. A magánhangzók törvényeit összegező egyik táblázat (61) bonyolult, nehezen áttekinthető. — A *vizítel* és a *vizítél* nem hangrendi párok; a *vizítél* a latin *visitare* átvétele (vö. pl. NyK. XXIX, 342), a *vizítel* meg a francia-német eredetű *vizit* szó -l képzős származéka.

A S z ó t a n felosztásáról már szóltunk. A bevezető jellegű „A szó” című részben (71) különös ötlet volt a közúti közlekedési táblázatok jeleiből kiindulni. A bevezető hiányossága annál feltűnőbb, mert utána következik a mű legjobban sikerült része, a J e l e n t é s t a n (72—95). A fejezet áttekinthető csoportosításban veszi sorra a jelentéstani szokásos témaköreit. Irodalmi idézetekkel, jól elgondolt rajzokkal is ez a fejezet a legjobban ellátott. A rokonértelmű szavakról szóló rész (80—3) külön cikknek is megjárna. A szóhangulat című részben a sok szép irodalmi idézet között helyénvaló az emelkedett stílus. A jelentésváltozás történeti példái a nem szakember számára a mű legérdekesebb részletei. — A szófajok meghatározásában (93) utalni lehetett volna az alakitani szempontokra is. Szófaji beosztásukról majd az Alaktannál szólunk.

A S z ó k i n c s (95—112) szintén jól megírt fejezet. A szókincs rétegeinek és nagyságának bemutatása után szókészletünk eredeti és idegen elemeit veszik sorra, majd pedig a szókincs gyarapodásáról és fogyásáról szólnak. A lexikai részek szükség-szerűen történetiebbek, mint a grammatikaiak. Igen jól sikerült a szókincs rétegeinek jellemzése (95—9); bár a peremszókincs részei (tájszókincs, szakszókincs, zsargon szavak) kapcsán szólni lehetett volna ezek összefüggéséről is, pl. a „tudományos tolvajnyelv”-ről, mint a szakmai és szókincs zsargonos felhasználásáról. Nincs kellőképp összehangolva az alapszókincsről és a szókincs változásairól írt részek tartalma. — Egyéb megjegyzések. A *ruhatévó* (96) egészében is tájszó, nemcsak jelentésében. Nem szükséges a „Honfoglalás előtti” megszorítás a török jövevényszavak esetében (104—5), hiszen ugyanitt tárgyalják a honfoglalás után és a török hódoltság idején kölcsönzött török elemeket is. A „Latin jövevényszavak” cím is szűk; az újlatin (francia, olasz) elemeket is itt tárgyalják. Általában ügyes a szavak tematikus csoportosítása. Nem esik szó az iráni jövevényszavakról. Az ismeretlen eredetű szavakról is csupán TOLNAI VILMOS statisztikájában (108) találunk említést. Helyes és hasznos az idegen szavakról szóló normatív részlet (109—10).

A Szótan második fő része az, A l a k t a n eléggé terjedelmes (112—98). Amorfémákról és a szóösszetételről szóló részek után a szerzők sorra veszik a szófajokat (mindenütt normatív útmutatásokkal ellátva). A fejezet végén rövid szóképzési rész található. A fejezet egy árnyalattal szürkébb, mint a szókészlet kidolgozása. A példaanyag itt is gazdag; a szemléltetés meg épp az alaktanban úttörő. A szófaji beosztásukkal

kapcsolatban igen helyesen megjegyzi a szerzők, hogy ez „nem az egyetlen megoldás. Egyes nyelvtankönyvekben más felosztással is találkozunk” (95). Beosztásukkal azonban nagyjából egyetérthetünk. A következő szófajokat veszik föl: ige, névszó (főnév és melléknév [igenevűkkel együtt], illetőleg számnév, és névmás), határozószó (valóságos határozószó a módosító szókkal, határozói igenév, igekötő), viszonyzó (névutó és kötőszó), névelő és indulatszó. A felosztásnak egyik fő előnye az ige-neveknek a megfelelő helyre történő beosztása. A módosító szók besorolása a határozószó osztályába szintén csak helyesíthető. Nem tudunk viszont egyetérteni azzal, hogy a szófajokat a fentiekén kívül még két főcsoportra bontják szét: a fogalmat jelentő és a fogalmat nem jelentő csoportra. Az utóbbi csoportot az indulatszó alkotja; az elsőt pedig az összes többi szófaj. (Az még esetleg meg lehetne érteni, hogy a viszonyzó és a névelő is fogalmat alkot: viszonyfogalmat.) Azonban ez a megkülönböztetés nem jár semmilyen haszonnal a gyakorlat számára. Az indulatszóról el lehet mondani a maga helyén, hogy nem jelent fogalmat. A többi szófajt azonban ez a kritérium nem jellemzi, nem magyarázza. — Részletmegjegyzéseim: A képzőről szólva nyilván a szerzők is úgy gondolják, hogy az új szófajú szót alkothat, nem pedig „új szófajt” (113). A szóösszetételről szóló rész aránytalanul rövid. A szóösszetétel jelentésváltozását szemléltető számtani formulázás ebben a formában zavaró (116). Az ige fajainak, valamint az igeidőknek és igemódoknak a bemutatása igen jó, bár (a 123. lapon) a táblázat itt is egyszerűbb lehetett volna. A *születik* a mai nyelvérzék számára már nem szenvedő ige. — A *nyaral* ~ *nyaral* típusának megállapítása elől kitérnek a szerzők: „Ezeket a csonka tőből kiinduló szemlélettel alakhosszabbító töveknek nevezzük, — a teljes tőből kiindulva pedig alakrövidítő töveknek” (124). Fölvetődik ezzel kapcsolatban a *historizmus* kérdése. A névszótövek esetében a történeti szemléletet követik; a *kéz* ~ *kezet* hangzónyújtó és a *fa* ~ *fát* típus eszerint hangzóróvidítő, bár hozzátesszik: „Leíró szemlélettel, a mai nyelvállapotot nézve, indokolt volna ezeknek az elnevezéseknek a megfordítása” (143). Ismeretterjesztő jellegű műben mindkét esetben határozottabb állásfoglalásra lenne szükség a szerzők által választott egyik szemlélet mellett. — Az előszóban említik a szerzők, hogy a nyelvet mozgásában, fejlődésében ábrázolják, vagyis megkülönböztetik „az általánosan használt elemeket a keletkező újaktól és az elhaló félben lévőktől” (7). Az új nyelvi elemek számbavételében és megítélésében általában egyetérthetünk a szerzőkkel, pl. a *fájok*, *fájsz*, a *szabadjon* esetében (135); az igekötők használatával kapcsolatban (183—4); s az újonnan kialakuló névutó-féleségekkel (pl. *alappján*, *során* stb.) kapcsolatban (187). Az elhaló félben levő elemek közül helyesen említik a *dugá*, *csépele* típusú elbeszélő múltat és a *követendő* típusú jövő időt. Nem szólnak azonban a *valá*-val képzett múlt időről. A feltételes mód *-nók*, *-nök* ragos alakjai is kimaradtak a tárgyas ragozás összesítő táblázatából (134), holott néhány lappal hátrább (138) éppen mint választékosabb kifejezési lehetőségeket ajánlják és később (313) példát is adnak rá. — „A főnévhez járuló jelek és ragok” cím (147) a névszóragok helyett áll (vö. 150). — Helyesírási szabályzatunk már nyelvténynek ismeri el és nem tiltja a *május elsejei* alakot sem (159). — A számnevekkel kapcsolatban utalni lehetett volna a római számok használatára is; a könyvben például az évszázadok — a nyelvészeti szokás ellenére — végig arab számmal vannak írva. — Egyébként a szóképzési rész gazdag és ügyes képanyaga nem pótolja rendkívüli rövidségét. A csupán mintegy százhusz sornyi összefoglalásban nincsen egyetlen irodalmi példa sem.

A *Mondattan első „fele”* „A szólások tana” (199—206). Ennek besorolásáról már szóltunk. A szólások: a szóláshasonlatok és a művelődéstörténeti tárgykörök szerint csoportosított szólásmódok mellett itt tárgyalják a szerzők a közmondásokat és a szállóigéket is. Egy részletmegjegyzés: újabb szóláshasonlataink néha nem a természetből erednek, pl. *robog, mint a vonat; szép, mint az álom*; stb.

A leghosszabb fejezet — helyesen — a „Szó szerkezettan és mondattan” című (206—314). A mondattól szóló általános bevezető rész után sorra veszik a mondatok fajtait, az egyszerű mondat főrészeit és szerkezeit, a halmozott és többszörös mondatrészekkel ellátott egyszerű mondatot, a mellérendelt és az alárendelt mondatot — mindenütt normatív részekkel. A mondattani fejezetet a hangsúly és a hanglejtés, illetőleg a szórend és a mondatrend kérdéseit tárgyaló részek zárják be. A mondattan általánosságban véve igen részletes, bőséges; s bár kevésbé élvezetes olvasmány, mint a hangtani vagy a szótani rész, teljesség tekintetében azonban, azt hiszem, felülmúlja a többi fejezetet. „Az egyszerű mondat főrészei és szerkezei” című részben böles mértéktartással közölnek némi szintaktikai alapismereteket (219—21). Ismeretterjesztő fokon valóban csak megnehezítené a mondattan tárgyalását a részletes szintagmatikus alap. A fejezetből kiemelendő a határozóról szóló élvezetesen megírt

rész (236—8). — „Az egyszerű mondat halmazott és többszörös mondatrészekkel” című szakasz (273—8) véleményünk szerint hosszabb a kelleténél; „A hangsúly és hanglejtés” (305—9) és „A szórend és a mondatrend” című rész pedig bővebb is lehetett volna. Egyébként a részek fölépítése arányos. — Kisebb megjegyzéseim: Érdekes mondatmeghatározásuk kissé szűk, illetőleg merev: „A mondat egy egységes, teljes gondolattartalom nyelvi kifejezése szóban vagy írásban úgy, hogy két részre bontjuk, és az egyik részről (alanyi), a másikat (állítmányi) állítjuk vagy tagadjuk” (207). A meghatározás szellemében tagadják a tagolatlan ősmondatok mondatvoltát: „Valójában ezek mondatértékű nyelvi kifejezések, de nem mondatok. Mondat csak az a nyelvi kifejezés, amelyben alany és állítmány van” (207). Ezek szerint a grammatikai megformáltság dönti el a mondatjellegét, nem pedig a mondat funkciója? — A bővítmény meghatározása hiányzik (209). Figyelemre méltó a mondatok fajainak világos csoportosítása. A felszólító mondatnál (213—4) szólni lehetett volna a hanglejtésről is. Az írásjelek használatával kapcsolatban (218—9) megemlíthető lett volna néhány problematikus eset is (pl. *és* elé mikor kell vesszőt tenni). Szokatlan a *tapadásos alany* műszó (222). Az állítmányon belül helyesebb lett volna először az igei állítmányt tárgyalni. A névszói állítmány második helyét az is indokolja, hogy így a névszói-igei állítmány mellé kerül, amellyel alakilag is van közös vonása. — Csak helyeselni tudjuk, hogy a szerzők a kihagyásos mondatok kategóriájának bevezetésével bátran szakítottak egy felemás, ellentmondásos nyelvtani hagyománnyal, amely szerint például az *ajtó tárva és az ajtó tárva volt* mondat két különböző csoportba került (225—6). — „Az alany és állítmány egyezése” című szakasz egy kissé bonyolult. Az összetett szavak (259—60) — a hagyományos magyar nyelvtani beosztás szerint az alaktanba tartoznak. — A tartalomjegyzékben külön részként szereplő értelmezőt beolvasztották „A minősítő jelzős szerkezet alakja” című részbe (265—6). A *kis* ~ *kicsi* (*ny*); *két* ~ *kettő*; *ál* ~ *hamis* párhuzam (264) ebben a vonatkozásban helyes, bár rá lehetett volna mutatni, a három szópár különbségeire, meg arra is, hogy az *ál*-csak összetételekben használatos. — A mellérendelő mondatok kapcsolatát szemléltető ábrán a mozdonnal meg kézzel történő bemutatás itt túl iskolásnak hat, felnőttek számára fölösleges. Ebben a fejezetben a példák kétszer is azonos típusúak, ugyanazt a kötőszót (*hát*, illetőleg *úgyis*) szemléltetik (284). A szóhangsúlyt szemléltető ábrát (306) még kellett volna magyarázni. Érdekes megjegyezni, hogy csupán a könyv legvégén, a hangsúlylyal és a szórenddel kapcsolatban történik utalás idegen nyelvekre (306, 310).

Végül néhány nem tartalmi jellegű mozzanatra is szeretnék kitérni. A könyv fogalma az a világos és pontos, bár helyenként nehézkes. Helyesírásában van néhány apró pontatlanság, pl. *szóbakérült* (235), *szóbanforgó* (266), *szószerint* (293, 303) stb. Technikai szerkesztésében — a tankönyvekhez hasonlóan — a szerzők többféle eszközt használnak fel, mint más nyelvtudományi szakmunkák. Nem ártott volna azonban, ha egy-két dologban következetesebb lett volna a kiemlések módja. A könyv kiállítása, borítólapja megfelelő. A hétezer példányszám bízható.

Összefoglalásul még egyszer azt szeretném hangsúlyozni, hogy az Anyanyelvünk régi hiányt pótolta megjelenésével. Nemesak ismeretterjesztő műveink, hanem rendszeres leíró nyelvtanaink fejlődési sorában is fontos helyet foglal el. Nagy vonalában, módszerében és anyagában igen sikerült munka; apróbb „széplői” nem homályosíthatják el az egész mű kedvező értékelését. Kifogásaim egy részében olyasmiket tettem szóvá, amik nem hibák, csak a mai közkeletű felfogástól való eltérések. Hogy ezekben kinek van igaza, azt ma nehezen lehetne eldönteni. — Őszintén, szívből örülünk a könyv megjelenésének, s szeretnők, ha a „Művelt Nép” Könyvkiadó minden évben néhány hasonló művel lepné meg a nyelvünk iránt érdeklődő közönséget.

SZÉPE GYÖRGY

Ára: 16,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadásában 1956-ban megjelent:

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET,
STILISZTIKA, NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET

(A III. MAGYAR NYELVÉSZKONGRESSZUS ELŐADÁSAI)

Szerkesztette: KNIEZSA ISTVÁN

Ára: 85,— Ft

EMLÉKKÖNYV
PAIS DEZSŐ HETVENEDIK SZÜLETÉSNAJÁRA

Szerkesztette: BÁRCZI GÉZA és BENKÓ LORÁND Ára: 80,— Ft

A REALIZMUS KÉRDÉSEI
A MAGYAR IRODALOMBAN

(AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS VITÁI)

Sajtó alá rendezte: KLANICZAY TIBOR

Ára: 50,— Ft

Beszerezhető az Akadémiai Kiadóban (Budapest, V., Alkotmány
utca 21), vagy az Állami Könyvterjesztő Vállalat könyvesboltjaiban